

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(ВІД СЛОВ'ЯН ДО ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)

ПОСІБНИК

Хорошев О.М., Гонтаренко Л.О.

Утворення Київської Русі

Слов'янські протидержавні утворення на українських землях

Початок політичної історії України вчені пов'язують із зародженням державотворчих процесів у великих племінних об'єднаннях (союзах племен) передусім на заселених полянами землях (Подніпров'я) приблизно в VI- VIII ст. Вони були породжені започаткуванням і розвитком торгівлі, що вимагало певних зусиль для налагодження її, для охорони торговельних караванів, встановлення ділових відносин із сусідами. Забезпечити це могла певна політична інституція, якою була на той час влада князя, оперта на дружину (військо). Дружина, попри виконувани нею охоронні функції, часто вдавалася до походів, маючи від них здобич. Тобто з політичної точки зору тодішня влада мала зовнішні економічні (торгівля), політичні (військові походи, замирення тощо) зносини.

Основним заняттям полян були орне землеробство, скотарство, промисли, ремесла. Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль, Руський, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Вони займали вигідне геополітичне положення, майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів. Із середини I тис. поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI- VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. У середині VIII ст. вони опинилися під владою Хозарського каганату. У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стали ядром Давньоруської держави.

Союзи племен, на думку істориків, були вже етнополітичними об'єднаннями, своєрідними протодержавними утвореннями. Арабські хроніки згадують про три з них: Куявія - очевидно, Київська земля, центром якої був Київ; Славія - землі ільменських слов'ян, де головним містом у Хст. став Новгород; Артанія, якою, за різними версіями, вважають Рязань, Тмутаракань, Чернігів, Білоозеро, Ростов Ярославський.

Традицію княжіння започаткували на київських землях Кий (приблизно V - початок VI ст.), який підтримував зв'язки з візантійським імператором, з великими почестями був прийнятий у Константинополі, Аскольд і Дир (династія Києвичів), які заснували перше східнослов'янське державне утворення у Наддніпрянщині. За свідченням літописця Нестора, у 860 р. вони здійснили похід на Константинополь. А організувати такий похід могла влада, що вже мала військо (у даному разі - флот), реалізовувала певні політичні інтереси, що теж засвідчує існування ранньої форми державності.

Могутня середньовічна Русь змусила Візантію до укладення союзницького договору, за яким Візантія платила Русі щорічну данину, а русичі зобов'язувалися надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Це дало змогу Русі швидко розвиватися, зміцнювати авторитет своєї держави. Вплив Русі на Півдні став настільки відчутним, що Понт Евксинський почали називати Руським морем. З'явилися й інші географічні назви з коренем «рус».

Щодо назви «Русь» в історичній літературі було багато суперечок. І донині це питання остаточно не з'ясоване. За однією з версій, фінно-угорські племена, які мешкали в районі Лагоди та Новгорода, називали «руссю» шведів. Згодом ця назва поширилась на племена, які жили південніше, й прижилася як елемент назви Київської держави. За іншою, слово «Русь» походить із Середнього Подніпров'я. Прибічники ще однієї версії вважають, що «Руссю» називали тодішню верхівку суспільства - воїнів і купців.

На думку академіка П. Толочка, «Русь» - слово іраномовного походження, пов'язане з назвою сарматських племен (роси, росомани, роксолани). На межі VIII- IX ст. воно поширилось на Середньому Дніпрі й почало означати назву місцевих слов'янських племен. Тому літописець зафіксував, що поляни стали називатись Русю. Тобто, слов'янське плем'я, яке стало ядром давньоруської держави, спочатку називали полянами, потім за ним закріпилася назва «Русь». З часом вона поширилась на всі слов'янські племена. Вірогідно, що зі словом «Русь» пов'язані й давні імена річок - Рось, її приток Росави й Роставиці. Слово «Русь» вживали у двох значеннях: в широкому - на означення всієї території Давньоруської держави;

у вузькому - Середнього Подніпров'я. В епоху пізнього середньовіччя існувала назва Мала Русь, яка означала корінну етнічну територію держави.

Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у тому (північному) регіоні, хоча південноруські землі на сто- двісті років випереджали північні в соціально-економічному та культурному розвитку. Силою меча варяги змусили місцеві племена платити їм данину, але ті згодом об'єдналися і вигнали поневолювачів. Та протистояння серед слов'янських правителів, загострення між ними боротьби за владу призвели до того, що на князювання, як свідчить літопис, у 862 р. було запрошено норманського конунгу Рюрика, який став правителем Північної Русі.

Отже, протодержави східних слов'ян вирости на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного й тривалого соціально-економічного та культурного розвитку. Але й дотепер існують різні теоретичні міркування щодо державотворення на Русі.

Теорії походження Київської держави

Давні літописи про походження Київської Русі

Найдавніший руський літопис - «Повість минулих літ» - заснування державності на східнослов'янських теренах приписує норманам (варягам), яких звали «Русь». Відгукнувшись на це запрошення, три норманських брати Рюрик, Синеус і Трувер Від тих варягів прозвалась земля Руською. Через два роки Синеус і Трувер померли, а всю владу перебрав Рюрик. Були в Рюрика двоє мужів не його племені - бояри Аскольд і Дир, які, відпросившись до Царгорода, з родом своїм рушили по Дніпру. У дорозі побачили вони городок, який поставили троє братів Кий, Щек і Хорив. Жителі того городка платили данину хозарам. Аскольд і Дир zostали там, зібрали багато варягів і почали володіти полянською землею.

Норманська та антинорманська теорії

Довкола цього літописного твердження, а заразом - і навколо проблеми походження Київської держави півтора століття точиться дискусія між так званими норманістами й антинорманістами. Недостатність, суперечливість і неоднозначність історичного матеріалу, різні методологічні підходи, політична заангажованість ставали на заваді об'єктивного дослідження процесу виникнення Давньоруської держави. Позанаукове трактування цієї проблеми було започатковане у середині XVIII ст. в Санкт-Петербурзькій академії наук у полеміці між Г. Мюллером та М. Ломоносовим. Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани, а другий рішуче спростовував цю версію. Майже одразу полеміка, що спершу претендувала на науковість, переросла в ідеологічне протистояння.

Норманісти, як і антинорманісти, виникнення держави вважали кульмінаційним одномоментним актом, безпосереднім наслідком діяльності конкретної історичної особи. Під впливом такої доктрини опинилися покоління істориків XIX - першої половини XX ст. У центрі дискусій фігурувало обмежене коло питань - про походження назви «Русь», про те, до якого етносу могли належати літописні варяги й хто були перші руські князі.

Хоча, як видно з літопису, автор під «варягами» розумів сукупність народів, що жили поза Руссю полянською, київською, в тому числі й тих, що осіли в Західній Європі. Та Русь вважалась закордонною, а київська - корінною. «Варязьку Русь» і вивів у IX ст. Рюрик у Подніпров'я.

Не має принципового значення й етнічне походження вояків-ватажків, які були причетні до створення держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку суспільства, держава нівелює етнічні ознаки правлячої династії, висуваючи на чільне місце структури не племінного, а територіального, надплемінного типу. Більше того, розмиванню особливих етнічних, ментальних рис норманської знаті сприяло ослов'янення скандинавів завдяки приватним, а особливо шлюбним зв'язкам. Про глибину цього процесу свідчить хоча б те, що син Ігоря та Ольги став першим князем, названим слов'янським іменем - Святослав. Найдовше зберігалась мовна ознака, що свідчила про приналежність прийшлого етносу. Деякий час існувала двомовність, яка побутувала ще при дворі Ярослава Мудрого. Його сини були останніми київськими князями, котрі знали і шведську мову. Тому, незалежно від того, ким були Аскольд і Дир - норманами, як вважає літописець, чи останніми представниками полянської князівської династії Кия, як вважає більшість учених, - у часи Аскольда (за літописом, між 862- 882 рр.) Русь охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян.

Це дає підстави вважати норманську теорію спростованою. Без сумніву, нормани в IX- XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль. Безперечно й скандинавське походження Рюрикової династії. Але східнослов'янське суспільство ще до появи варягів мало свої протодержавні утворення. Перша руська держава постала з поєднання багатьох, а не лише окремих чинників; варязький був лише одним з них. Руська історія тільки завдяки варягам є такою ж фікцією, як руська історія без них.

Хозарська гіпотеза

Загальновідомо, що в середині VII ст. тюркомовні племена утворили в пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу - Хозарський каганат. У VIII ст. він підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про хозарське походження Київської держави. Наприклад, у Конституції Пилипа Орлика (1710) стверджувалось, що хозари-козаки першими прийняли християнство ще до Володимира Святого. Це означало, що протоукраїнська держава, де головною силою були хозари-козаки, раніше за Володимира прилучилася до європейської цивілізації. Постає ця гіпотеза за конкретної політичної ситуації, на основі пошуку протидії політиці Москви. Щоб уникнути будь-яких намагань довести спорідненість історії України та Московії, в т. ч. й щодо віри, П. Орлик і висунув тезу про хрещення «хозар-козаків», наголошуючи, що вони раніше навернулися до цивілізованого світу, не маючи ніякого відношення до азійського деспотизму Москви.

Така точка зору істориками різних поколінь не була сприйнята всерйоз, як і твердження сучасного історика-дослідника О. Прицака про те, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка - спадкоємницею роду Кия. Археологічні дослідження давнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах, а ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі становлення Київської Русі поступово переходили під її владу. До того ж руси неодноразово вторгалися у хозарські землі. У 60-ті роки X ст. внаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати. З IX ст. в Європі домінувала Давньоруська держава.

Основні етапи розвитку державності в Київській Русі

Перший етап – зародження та становлення держави Київська Русь

Процеси одержавлення території Русі розпочалися ще за Аскольда і Дира. Літопис повідомляє, що вони здійснювали окняжіння територій племінних князів уличів і деревлян, обкладаючи їх даниною. Київське князівство Аскольда було етносоціальним і політичним середовищем, навколо якого почала формуватися Давньоруська держава. Суперечки стосовно того, звідкіля - з Півночі чи з Півдня - «пішла Руська земля», вирішуються однозначно на користь Півдня. Південні землі були розвинені, ніж північні. Зрештою, в IX ст., на етапі зародження східнослов'янської державності у Подніпров'ї, Новгород ще не було. У племінному князівстві ільменських слов'ян організуючим і правлячим центром якого Новгород став у X ст., історичні джерела про події IX ст. не фіксують соціально-політичних процесів, які можна було б вважати державотворчими. Зумовлено це тим, що словени відносно пізно (наприкінці VII - у VIII ст.) прийшли на Північ з історичної прабатьківщини. Тому фахівці схильні вважати часом народження першої східнослов'янської (не загальноруської) держави середину IX ст.

Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі й мало надзвичайно важливі політичні наслідки. Це був перший на Русі дворічний династичний переворот, внаслідок якого було скинуто династію Києвичів. Саме з відомостей про взяття Олегом Києва літописці починають історію єдиної східнослов'янської держави - Київської Русі. Руська Північ була об'єднана з руським Півднем, а Київ проголошено столицею Давньоруської держави. Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з цього моменту вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління. Олег запровадив збір данини на підкорених землях, створював опорні пункти своєї влади у племінних князівствах.

«Повість минулих літ» розповідає про послідовне поширення впливу центральної влади на землі племінних князівств - деревлян, сіверян і радимичів. Збирання і консолідація руських земель здійснювалися силою. Приєднані землі відразу одержавлювалися, насамперед поширенням на них системи збору данини, судочинства й адміністрації. З перших років існування Давньоруської держави данина довго була ненормованою. Її розмір був засобом економічного і політичного тиску на непокірних. Тому тодішнє державне об'єднання не було міцним та організаційно завершеним.

Князування Ігоря мало чим відрізнялось від Олега. Коли племена деревлян та уличів відмовилися підкорятися і сплачувати йому данину, Ігор вогнем і мечем скорив деревлян, після трирічного протистояння переміг уличів, які, не бажаючи коритися, мігрували у Подунав'я. Під час повстання деревлян у 945 р. Ігоря було вбито. Його вдова Ольга жорстоко помстилася за це деревлянам: кількох древлянських князів було вбито, а центр князівства - Іскоростень - спалено.

За княжіння Ольги політична структура Київської держави набуває більш чітких обрисів. Літописи свідчать про суттєву відмінність між державами Олега та Ольги. За Ольги вона стає консолідованішою. Формується адміністративна система, організуються опорні пункти князівської влади в землях племінних князівств (погости і стоянки), регламентується розмір данини - переважно у формі полюддя. Далекоглядні й

цілеспрямовані дії Ольги мали вирішальний вплив на процес одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі, що стабілізувало внутрішню ситуацію. Ользі вдалося утримати у покорі деревлян, і їх землі остаточно перейшли до Київської держави. Але ці реформи були спрямовані передусім на зміцнення системи визиску підлеглих земель.

Політична ситуація в Київській державі ускладнилася за правління сина Ольги - Святослава, який вважав головним своїм завданням зміцнення військової могутності держави, мало переймався проблемами внутрішнього життя країни. Святослав більшість часу проводив у військових походах. Значний вплив на розвиток зовнішньополітичної ситуації в державі мала перемога Святослава над Хозарським каганатом, яка відкрила кочовим племенам шлях до Київської Русі.

Після загибелі Святослава на Русі не залишилось ні сильної централізованої влади, ні державної єдності. Самовладдя київського князя не існувало. Далеко не всі племінні князівства підкорялися центру.

Другий етап – розквіт держави Київська Русь

Внаслідок громадянської війни великим князем Київським став Володимир (червень 978 р. Перед ним постало завдання зміцнити самовладдя, консолідувати державу. Основну увагу він приділяв зміцненню держави з "середини". Завдяки його старанням Київська Русь з часом стала найбільшою за розмірами державою в Європі. Ця могутня імперія складалася з різних племен, мов, релігій.

І все ж Русь середини - другої половини X ст. мала, хоча й обмежені, але стабільні ознаки державності:

- до її складу входили основні східнослов'янські землі (на початок XI ст. її територія становила 1,1 млн. кв. км з населенням до 4,5 млн. осіб);
- визначено розміри та терміни сплати данини, створено примітивний, державний апарат із князівських дружинників;
- діяло усне звичаєве право (звід норм під назвою «Закон Руський»);
- існувала стратегія зовнішньої політики, зорієнтована на Візантію.

Таким чином рівень консолідації держави був недостатнім, малоефективним було управління нею. Адже велика територія, розпорошеність населення ускладнювали процес централізації держави, вимагали великих зусиль для захисту земель від сусідів, утримання в покорі племінних князів.

Великий князь київський Володимир, розгортаючи широку програму реформ, мав на меті посилити великокняжу владу. Передусім він зосередився на зміцненні адміністративної влади, спрямованої на ліквідацію племінних князівств і запровадження нового адміністративного поділу країни на уділи - землі довкола найбільших міст. Південна Руська земля з центром у Києві перебувала під безпосереднім керівництвом Володимира. Міста, в які Володимир послав намісниками своїх синів, було обрано не випадково. Здебільшого вони були розташовані на окраїнах держави, потребували особливого захисту від зовнішньої агресії. Простежувалась тенденція до створення централізованої ранньофеодальної держави. Володимир утвердив ідею, за якою тільки його нащадки мають володіти руською державою,

Адміністративна реформа зовсім не означала, що держава поділилася на удільні князівства. Навпаки, державна єдність Русі зміцніла. Сини Володимира були не князями, а лише намісниками князя, повністю залежними від верховного володаря, і цим принципово відрізнялись від своїх попередників - племінних князів і старійшин, які спиралися на місцеві сили, ресурси й традиції, протидіючи централізації країни.

Унаслідок адміністративної реформи основними містами держави управляли, збираючи данину і здійснюючи судочинство, намісники київського князя, які мали в підпорядкуванні чиновників нижчого рангу. Вони заправляли справами у волості. Все це сприяло консолідації, хоч і відносній, державної території, зміцненню рубежів Русі.

Володимир був першим реформатором на Русі. Опираючись на міцне місцеве управління, він докорінно змінив орієнтацію Київської держави, підпорядкував зовнішню політику внутрішній. Якщо Олег, Ігор, Святослав були типовими володарями дофеодальної (родоплемінної) епохи, то Володимир своєю діяльністю об'єднав обидві історичні епохи: родоплемінну й феодальну.

Саме він усвідомив необхідність та ініціював проведення правової реформи. Основними напрямками якої було зміцнення влади над общинниками-данниками, які жили на землях, що вважалися власністю київських князів, тобто державними, улаштування вотчинного господарства на землях, які перейшли у князівську власність.

Найвагомішою його історичною заслугою є здійснення релігійної реформи. Починаючи з 980р., Володимир вів інтенсивні пошуки оптимальної з точки зору об'єднавчих, централізаторських інтересів молодої Київської держави релігійної структури. Ці пошуки завершилися наверненням Русі у християнство за візантійським (православним) обрядом. Вибір цієї релігії було обумовлено тим, що саме за православ'ям церковна влада підпорядковувалася інтересам світської влади. Ця обставина була, мабуть, вирішальною у

запровадженні християнства за візантійським взірцем, який щонайкраще відповідав системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Християнізація відкривала шлях до визнання за Київською державою права посісти чільне місце в політичній структурі тогочасного світу й на входження до світової християнської спільноти. Внаслідок прийняття християнства Київська держава стала партнером більшості країн середньовічної Європи.

Прийняття християнства було передусім результатом соціально-економічного, політичного й культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, саме: утвердженню нових, прогресивних для того часу феодальних виробничих відносин та притаманних їм форм політичного та духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалася ситуація на її зовнішніх рубежах. Місцева знать переходить до освоєння власних земель, експлуатації своєї челяді.

За правління Володимира не всі давньоруські землі було цілком християнізовано, але більшість населення навернулася, принаймні формально, в нову віру. Було закладено основи церковної організації. Вона об'єктивно визначила єдину для всього населення Київської держави релігійну приналежність. Церква сприяла територіально-адміністративному зміцненню держави, засновуючи єпископії в адміністративно-політичних центрах давньоруських земель - князівствах. Все це відповідало потребам об'єднаної політики Володимира та згуртуванню країни.

Церква в тогочасному суспільстві провадила гнучку соціальну політику, виступаючи проти свавілля феодалів, утисків народу та ін. Вона сприяла утвердженню єдиних для всього населення морально-етичних норм. Розвиваючи східнохристиянську концепцію верховної державної влади, церква працювала на утвердження в давньоруському суспільстві нової політичної моралі, її діяльність позитивно вплинула на розвиток суспільної думки, писемності, літератури, архітектури, іконопису, духовної культури загалом. Яскраве свідчення цього - спорудження в Києві величного Софійського собору.

Третій період – період феодального роздроблення Русі (друга пол. XI - поч. XII ст.)

До середини XI ст. у Київській Русі панувала державна власність на землю. Верховним землевласником був великий князь київський, який роздавав маєтки своїм сподвижникам на правах васальної залежності. Так сформувалася складна піраміда землеволодіння. Власник маєтку почувався в межах своїх володінь цілковитим господарем, чия воля ніким не могла бути обмежена. Існував інститут феодального імунітету. Це сприяло зростанню продуктивності господарювання. Залежність удільних феодалів від великого князя ставала значно слабшою. Почалися численні усобиці, збройні змагання за землю, владу.

Початок удільному устрою поклав Ярослав Мудрий, запровадивши спільне управління державою всім князівським родом.

У другій половині XI ст. у Київській Русі сформувався порядок престолонаступництва за встановленою чергою, згідно з ієрархією уділів (драбинкове право). Якщо помирав київський князь, його місце посідав чернігівський, до Чернігова переходив переяславський, до Переяслава - волинський і т. д. Це провокувало численні конфлікти, вирішувати які нерідко доводилося з допомогою зброї. Непорозуміння почалися вже за перших Ярославичів, кожен з яких вважав себе претендентом на київський престол.

Ця міжкняжа боротьба послабляла могутність та авторитет Києва як загальнооруського центра. Монголо-татарська навала у 1240 р. лише завершила занепад могутності Києва як політичного центру. І все ж в південних руських землях ще довго існували традиції, сформовані в Київській Русі, згідно з якими влада князя опиралася на силу дружини й контролювалася міським віче.

Феодальна роздрібненість тяжко позначилася на загальному становищі держави. Численні усобиці й феодальні війни, що точилися за місцеві, а то й особисті інтереси, спричиняли політичну, соціальну дестабілізацію, руйнували продуктивні сили країни, призводили до фізичного винищення населення. Усе це послаблювало державу, чим неодноразово намагалися скористатись зовнішні вороги - половці, яких давньоруські князі нерідко залучали до збройних протистоянь.

Після розпаду Київської Русі на території величезної імперії з'являється понад півтора десятка суверенних князівств, серед них шість на території сучасної України - Київське, Чернігівське, Переяславське, Турово-Пінське, Володимиро-Волинське та Галицьке.

Саме у період феодальної роздробленості з'являється назва «Україна», яка вперше зафіксована у Київському літописі від 1187 р., стосувалася всієї Південної Русі. Для літописців Україна - це і Середнє Подніпров'я, і Галичина, і землі над Західним Бугом та ін. З'явившись у давньоруських літописах XII- XIII ст. на означення окремих південно-західних руських земель - Переяславщини, Побужжя, Пониззя, назва «Україна» в наступні століття вживалася переважно щодо території Середнього Подніпров'я. Згодом вона

поширилася на всі землі, в тому числі Північну Буковину, Закарпаття, на яких формувалася український народ.

Князівства Середнього Подніпров'я - Київське, Чернігівсько-Сіверське та Переяславське - через нескінченні усобиці, активізацію кочівників, міграцію населення з південних районів, а пізніше - монгольську навалу економічно та політичне занепадають і втрачають своє колишнє значення.

Кардинально іншою була ситуація у південно-західній частині Русі, де 1199 р. з'явилося нове державне об'єднання - Галицько-Волинське князівство, яке стало безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, майже впродовж півтора сторіччя відіграло вирішальну роль у формуванні українського етносу.

Державний устрій Київської Русі

Київська держава спершу не була чітко централізованою. За формою правління вона вважалася ранньофеодальною монархією. Протягом IX- XIII ст. влада зазнала складної трансформації. На цьому етапі виникла дружинна форма державності, її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Стосунки між князем і Дружиною були неоднозначними. У часи правління Ігоря влада князя ще не була достатньо сильною, тому він був змушений слухатися дружини не тільки щодо укладення миру з Візантією, а й під її тиском вдатися до згубного походу за деревлянською даниною. Але вже його наступниця - княгиня Ольга - у державних справах була більш незалежною від дружинників.

Правителі Русі другої половини X ст. - Святослав і Володимир - діють як справжні дружинні князі. Дружина у всьому їй слухається. Історики вважають, що в епоху Володимира дружинна форма державності почала відходити в минуле. Дружина виконує лише військові функції, і вже не є фактором політичного життя, апаратом управління й судочинства. Відбувається процес її розшаровування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою.

У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія. Носієм монаршої влади був великий київський князь. У його компетенції перебували: охорона кордонів, керівництво військовими походами, збір данини, судочинство щодо васалів, дружинників, вищих посадових осіб, військово-дипломатична діяльність, будівництво шляхів, охорона торговельних шляхів, придушення заколотів, поширення християнства, забезпечення духовенства, скликання княжих з'їздів, призначення на вищі посади, видання уставів, уставних грамот та інших законодавчих актів. У військовій сфері великий князь спирався на тисяцьких, соцьких, десяцьких, які, крім командування гарнізонами, виконували ще й адміністративні функції. У цивільній сфері княжу владу на місцях здійснювали посадники, тіуни, мечники, сотники, вірники, ключники, отроки, ябедники, які, крім адміністративного управління, виконували ще й окремі військові функції. Великого князя оточували «думці» - члени княжої ради з числа княжих мужів (великих бояр).

У період феодальної роздрібненості відбулася ще одна зміна форми державного устрою: одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішував тоді не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів. Загальнодержавні рішення ухвалювали на князівських зібраннях («сеймах»). Систему влади складала князь, боярська рада та народне віче.

Державний лад Київської Русі складала:

1. Князь і київська знать. - представники державної влади. Князівські дружинники у процесі розпаду родів ставали великими землевласниками, будучи водночас опорою великокняжої влади.

2. Військо - ще не було регулярним, а збиралося в разі потреби. Військо було підпорядковане князеві, але й він залежав від нього. Саме цей чинник був основою політичної організації ранньої Київської держави (IX- X ст.).

3. Влада і право. Вони стали вагомими за князювання Володимира, який, приборкавши місцевих князів, зосередив їх у руках своєї династії. Водночас він спрямовував зусилля на розвиток, зміцнення та систематизацію внутрішніх зв'язків у країні.

4. На місцях державну владу уособлювали князі, вони виконували ті ж функції, що й великий князь, але у межах відведеної їм території, де поступово відбувався перехід від дружинної організації управління до двірсько-вотчинної.

З часом влада місцевих князів посилювалась. Влада київського князя стала обмеженою. Реальна влада перейшла до княжих з'їздів, які ухвалювали законодавчі акти, вирішували питання війни і миру, державного устрою тощо. Колишні племінні народні збори в удільних містах-центрах перетворились на віча повноправних громадян міста і передмість, які, відбувалися нерегулярно. Рішення на них приймали «одноголосне» шляхом утиску меншості більшістю. Таким чином, *влада у Давньоруській державі поєднувала в собі монархічну, аристократичну та демократичну моделі управління, які, то посилювали свій вплив, то відтіснялись від державних справ іншими політичними силами.*

У княжу добу була започаткована традиція використання символів, які з часом розвинулися в державну символіку: на монетах, будівельних цеглинах, кахлях, посуді, зброї, металевих відзнаках, ювелірних виробках, печатках проставлявся тризуб, що означало власність князя.

Тризуб зустрічається на монетах князя Володимира. З деякими відмінностями він був зображений на монетах Святополка та Ярослава Мудрого. Цілком подібний до цього знак зафіксовано на цеглині, добутій із руїн Десятинної церкви. М. Грушевський визнає тризуб за знак Київської держави. На думку деяких істориків, тризуб запозичений з Візантії. Утворився він з літер грецької азбуки, які складають титул монарха. З часом, зазнавши певних змін, він став геральдичною емблемою, що дає підстави вважати його державним гербом.

Матеріальних пам'яток щодо прапора Києворуської держави не зафіксовано. Проте деякі відомості з питань прапорництва присутні в тогочасних писемних і мистецьких творах. На зламі XIII і XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найпоширенішим кольором був червоний. Використовували також білий та блакитний, рідше - жовтий кольори. Прапор Руської землі був переважно червоний із золотим тризубом-двозубом.

Одним з найхарактерніших виявів культури Київської Русі було запровадження правових норм у врегулюванні внутрідержавного життя. Тодішній звід законів, своєрідний правовий кодекс «Руська правда», яку історики, правознавці схильні вважати своєрідною протоконституцією, що регламентувала політичні, економічні, морально-етичні, родинні відносини на етапі переходу від патріархально-общинного ладу до феодалізму. Базуючись на звичаєвому праві, вона відчутно вплинула на політичне зміцнення держави, запровадження нових цивілізованих для тих часів політичних традицій, на формування правової культури. «Руська правда» передбачала не тільки відповідальність, але й права громадян, регулювала систему правосуддя і покарань за злочини. Поставши з правової традиції русичів, бо ще за Олега вони мали свої закони, «Руська правда» постійно вдосконалювалася, вбираючи в себе нові правові норми та закони.

Запитання. Завдання

1. Які перші державні утворення існували на українських землях?
2. Якими були передумови утворення Київської Русі?
3. Наведіть аргументи «за» і «проти» кожної з теорій походження Київської Русі.
4. Простежте динаміку розвитку державного устрою в Київській державі.
5. Як вплинуло на життя Київської Русі запровадження християнства?
6. Які причини зумовили ослаблення Київської держави?
7. Які причини феодальної роздробленості Київської Русі та її наслідки?

Період роздрібнення Київської Русі. Південно-західні руські князівства та їх політика (XII - перша половина XIV ст.)

З другої половини XI ст. інтенсивно розвивається процес відокремлення від Києва і перетворення на самостійні князівства окремих земель. Першим з них було Чернігівське, закріплене за нащадками сина Ярослава Мудрого - Святослава. Наприкінці 40-х років XII ст. воно розділилось на Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства. Після Любецького з'їзду князів 1097 р. відокремилась Галицька земля, де князували правнуки Ярослава і.

Головними центрами Південно-західних земель стають чернігівські, новгород-сіверські, галицькі та волинські. Розвиток українських земель Подніпров'я відбувався під впливом боротьби князів за володіння, Києвом, контроль над яким відкривав шлях на престол головного князя Руських земель, та протидії войовничому степу, нападам кочівників.

Боротьба за Київ тривала протягом XII і першої половини XIII ст. - до нашествия монголо-татар, підриваючи його політичну та економічну вагу. Протягом 1132- 1246 рр. на ньому побували 26 осіб.

Зовнішня небезпека лише на певний час згуртувала володарів великих і малих князівств Подніпров'я. На півдні Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Сіверщини місцеві князі зводили на пограниччі оборонні споруди, висилали в степ застави, намагались заселити прикордонну смугу вихідцями з кочових племен («чорними клобуками»), використовуючи їх як своєрідний захисний бар'єр. Проте недостатня окресленість зовнішнього противника, якого характеризували розпливчастим поняттям «степ», не стимулювала загальний внутрішній розвиток східноукраїнських земель. Адже не було потреби в довготривалих спільних масштабних захисних діях, а це стримувало процес державотворення. До того ж князям не було з кого брати приклад: Візантія, на яку вони традиційно орієнтувалися, занепала, а європейські королівства були далеко. Тому центр української політичної історії змістився на правобережній західній землі. Оскільки з 1240 р. Київське, Чернігівське, Переяславське князівства опинились під

безпосереднім контролем Золотої Орди, Наддніпрянина в цей час остаточно втратила самостійне політичне значення.

У XII- XIV ст. на землях східних слов'ян виразно простежуються два процеси. Один з них - подрібнення князівств, кількість яких збільшується з 15 у середині XII ст. до 50 на середину XIII ст. і сягає майже 250 у XIV ст. Кожна земля у мініатюрі відтворювала політичні особливості Київської держави, зберігаючи таку саму політичну систему³ відповідними інститутами і функціями.

Феодална роздрібненість - одна з найхарактерніших тенденцій для тогочасної Європи, в якій наприкінці XI - на початку XII ст. не було жодної централізованої держави.

Іншим помітним процесом було внутрішнє зміцнення і розвиток кожного з нових князівств, поява умов для нового їх об'єднання. Володимир (Володимирко) Володаревич та Ярослав Осмомисл об'єднали Галицьке князівство, а Роман Мстиславич - Волинське.

У 1199 р. після об'єднання Романом Мстиславичем Галицького і Волинського князівств почався майже 150-річний період існування Галицько-Волинського князівства. Значно менше відоме воно як королівство і держава.

Галицько-Волинське князівство - нова європейська держава

Ознаками держави як форми організації суспільного життя є наявність специфічних органів управління - державного апарату, території, обов'язкових для правил поведінки - права. Серед тисяч середньовічних князівств державу виділяла велика територія; система міст як економічних і політичних центрів; розвинута економіка з мережею торгових шляхів; державний апарат, писане право; релігійна основа; загально визнані титули правителів, назва держави; певна державницька самосвідомість правителів і народу; активна зовнішня політика.

Галицько-Волинське князівство складалось з двох частин: власне Галицько-Волинських земель і територій (князівств), що знаходились у тимчасовому володінні або в залежності від правителів Галичини та Волині. Галицько-Волинські князі у різні часи володіли або тримали у васальній залежності такі князівства і землі: Київське (1203- 1205, 30-ті роки XIII ст.), Турово-Пінське, Городельське, Чорну Русь, територію ятвягів (50-ті роки XIII ст.), на заході - території навколо Любліна (1244, 1302), частину Закарпаття (1262). Отже влада Галицько-Волинських князів поширювалась на території площею 320- 330 тис. кв. км. На той час приблизно такими ж були площі європейських держав.

Протягом перших двох десятиліть XIII ст. розгорталось цілеспрямоване будівництво прикордонних фортець у західних областях. (Белз, Ухань, Каменець, Збараж, Любачів, Городок, Толмач, Кременець, Холм, Колодяжін, Ізяславль та інших містах).

Центром галицьких земель стає Львів, заснований на честь одруження Льва Даниловича з угорською принцесою Констанцією у 1247 р.

Протягом XIII - на початку XIV ст. у князівстві відбувався процес спеціалізації міст, зумовлений державними потребами. Тодішнє суспільство доросло до вичленування центрів з більшим набором функцій, ніж це було в добу Київської Русі. Одні з них ставали важливими торговими й ремісничими центрами (Львів, Перемишль, Володимир), інші - мали суто оборонні функції (у прикордонних районах), решта - адміністративно-фіскальні.

Природні умови сприяли розвитку сільського господарства, промислів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Високого рівня досягли ремесла. Письмові джерела фіксують 22 види ремісничих спеціальностей. Прискореному розвитку ремесла сприяла політика князя Данила, який, приміром, після заснування Холма, який запрошував у державу іноземних фахівців. Наприкінці XIV ст. у Львові працювали ремісники 23 професій.

Галицько-Волинська земля відігравала помітну роль у загальноєвропейській торговельній системі. Через неї пролягав значний відрізок одного з двох шляхів «з варяг У греки». Торгівля велася з Польщею, Литвою, Німецьким орденом, придунайськими містами, Візантією, Угорщиною, Чехією, Саксонією, Фландрією. Про її інтенсивність свідчать розгалужена система мостів, кварталів італійських, німецьких і північно-руських купців у містах князівства.

Таким чином, економіка Галицько-Волинського князівства розвивалася в організаційному й технічному аспектах на рівні з іншими сусідніми європейськими державами .

Влада у державі належала князю, який спирався на феодалну верхівку - бояр. Водночас між князем і феодалами точилася постійна боротьба: князь намагався зосередити державні функції у своїх руках, бояри - обмежити його владу.

Влада галицько-волинських князів була спадковою. Титул великого князя, якого були удостоєні Роман Мстиславич, Данило і Василько, згодом поступається місцем титулу «король», що був запозичений із Західної Європи. Вперше його було вжито стосовно угорських королів Бели III, Андрія II та Коломена, які на короткий час захопили Галичину. Папа Римський, починаючи з 1246 р., у своїх листах постійно

титулує Данила і Василька Романовичів королями. Після 1253 р. літописець-сучасник Данила теж називає його королем.

Останні галицько-волинські правителі Андрій і Лев Юрійовичі, Юрій II вже називають себе володарями. Такий титул був дуже поширений у Європі, підкреслював незалежність князівської влади, яка «спиралася на божеське походження». Поряд з назвами Галичини і Володимирі в титулі згадується Русь. Назва «Королівство Русі» для Галицько-Володимирської держави стала загальноприйнятною в Європі.

Правителі держави використовували вінець (корону), герб, печатку, прапор як ознаки влади. У XIV ст. в Галицько-Волинській державі поширюються звичаї та вимоги західної геральдики. Князі Лев II та Андрій Юрійович почали використовувати печатку з левом, що повернений ліворуч, стоїть на задніх лапах з піднятим угору хвостом (1316).

У князівстві діяв розгалужений **державний апарат**, який виконував військово-адміністративні функції. Серед посадовців - дворський або огнищний тіун (завідував усім двором князя; його функції поступово поширились на публічну адміністрацію, частково судочинство), печатник (канцлер), стольник, сидельничий (двірцеві чини, відповідали за організацію прийомів, прислужували під час великих трапез - «столів» та відали стайнею, виїздом, були зобов'язані супроводжувати князя в поїздках). Крім того, були державні люди, які призначались у великі міста: тисяцькі (Галич, Володимир, Перемишль), сотські, воєводи, тіуни (у малих містах). Про високий ступінь організованості апарату свідчить те, що Лев Данилович здійснював доволі точні підрахунки втрат населення Галичини від чергового набігу татар.

Бояри, дрібні князі перебували на службі у великого князя. Вони були зобов'язані князю службою. Князь - верховний сюзерен - мав право будь-коли відібрати землю у свого васала. У Галицько-Волинській державі з'являється прошарок служивого боярства, яке володіло землею на правах феода (умовного володіння). Ця система була сталою, бо навіть великі феодали роздавали землю своїм васалам. Про це свідчить «Галицько-Волинський літопис».

Певну роль у регулюванні внутріполітичного життя відіграло віче. Так, у 1209 р. віче Берестя запросило на князювання вдову Романа Мстиславича Ганну з молодшим сином Васильком; у 1229 р. жителі Галича запропонували на князювання Данила. Зникнення згадок про віче у другій половині XIII ст. свідчить, що цей елемент політичної структури відійшов на задній план. Як і в Західній Європі, віче еволюціонує у бік міського самоврядування, яке було закріплене Магдебурзьким правом у XIV ст. Сформувавшись у XIII ст. в м. Магдебурзі, воно передбачало право міст на самоврядування, власний суд, земельну власність та звільнення від феодальних повинностей.

Більшого значення набуває рада бояр. Якогось законодавчого оформлення на зразок європейських держав вона в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. не мала. Але у першій половині XIV ст. у княжих грамотах постійно згадуються бояри як радники князя.

Держава мала власний офіційний «Галицько-Волинський літопис». Автор літопису часто вживає термін «руський», характеризуючи окремі Галицько-Волинські звичаї, використовує назву «Русь» в значенні народу Галичини-Волині.

Особливості внутрішньої боротьби в першій половині XIII ст.

Смерть Романа Мстиславича в 1205 р. спричинилася до жорстокої і тривалої громадянської війни, що супроводжувалася зовнішніми втручаннями. Причини усобиць пояснюють, як правило, тим, що сини Романа - Данило й Василько - були ще дітьми (4 і 2 роки), неспроможними успадкувати владу; свавільне галицьке боярство намагалось перешкодити централізаторським намаганням місцевих князів, тому підтримувало угорців, поляків, запрошувало чернігівських, новгород-сіверських і навіть новгородських князів, протиставляючи їх «дідичам» - синам Романа. Зрозуміти тодішні події в Галицько-Волинській державі, причини і характер громадянської війни неможливо без осмислення тогочасних подій у Західній та Центральній Європі. То була не тільки боротьба бояр за свої групові, егоїстичні інтереси, а за гарантії станових прав.

В європейських державах діяла тенденція до розширення прав суспільства (в особі місцевої еліти - феодалів і жителів міст), відбувався пошук шляхів законодавчого оформлення нової влади, яку пізніше офіційно було названо конституційною монархією. Середньовічне суспільство не влаштувала інша влада, крім влади законної династії: легітимність династії мала бути освячена Богом або забезпечена на виборчих засадах за згодою усіх.

Внутрішня боротьба за владу в Галицько-Волинській державі точилася 40 років й умовно поділяється на три етапи.

Перший етап - 1205- 1219 рр. У цей час боротьбою за законні права династії керувала дружина Романа Мстиславича - Ганна, її підтримували колишні волинські васали Романа, а потім васали її дітей - малолітніх Данила та Василька.

Другий етап - 1219- 1228 рр. Подорослішавши, Данило Романович (1201- 1264) безпосередньо очолює боротьбу за повернення всієї повноти влади та звільнення галицької землі від чужоземного поневолення. Проголошений князем у 1205р. Під час міжусобиць змушений був перебувати у Польщі та Угорщині. Провів багато часу при дворі угорського короля, добре орієнтувався в європейській політиці 1229 р. завершив об'єднання її під своєю владою.

Третій етап - 1228- 1245 рр. Характеризується боротьбою Данила за повернення у Галич. Він з європейським розмахом вів боротьбу одразу на кількох напрямках. Протягом 17 років здійснив до 15 значних воєнних кампаній. Серед них - боротьба за Київ (1229, 1233); за Галич проти бояр та угорців (1230, 1232, 1234- 1235, 1238); проти Німецького ордену (1237). Повернув Дорого-чин та захопив у полон магістра ордену Бруно. У 1229 р. здійснив похід на Польщу, У 1238 р. Данило повернув Галич. Але монголо-татарська навала призвела до загострення ситуації. Впали під ударами завойовників Київ, Володимир, Галич, Колодяжин. Боярська опозиція була придушена. Данило остаточно утвердився на галицько-волинському престолі.

Боротьба суспільства з князями за перерозподіл влади була характерною для доби розвинутого середньовіччя. У Галицько-Волинському князівстві події ускладнювались через зовнішні втручання.

Зовнішня політика Галицько-Волинських князів

Бажання бути ближче до Європи, мати з її вельможами династичні зв'язки зумовлювало необхідність вирішувати церковні проблеми. За тиску на державу зі Сходу (татари) і з Заходу (угорці, Німецький орден) доводилося шукати спільників, маневрувати, щоб не бути знищеним іноземцями.

Ситуація ускладнювалась переговорами між Папою Римським і монгольськими ханами в 1250 і 1252 р., порозуміння між якими призвело б до виключення з міжнародної політики. До того ж розкол у християнстві, утворення в його лоні католицької і православної церков (1054), остаточно стався лише у 1204 р. - після захоплення Константинополя хрестоносцями. Мало значення і те, що окремі слов'янські народи (болгари, серби) після 1204 р. погодилися на унію. Литовський князь Міндовг у 1252 р. (або 1253) був коронований папою, у Литві засновано католицьке єпископство, але союз із Римом не виправдав надій литовського князя, і 1261 р. він зрікся християнства.

Данило відчував, що папа дотримується подвійної політики і не поспішає з організацією хрестового походу проти татар. Очевидно тому відносини між Галицько-Волинською державою і Римом ускладнились. Але наприкінці 1253 - на початку 1254 р. Данило був коронований у Дорогичині папським легатом. Водночас певні сили в оточенні Данила намагались не допустити папського втручання у внутрішні справи держави. Данило вирішив скористатися допомогою Заходу в боротьбі з татарами, піднести престиж держави в очах Європи і зберегти свою владу. Тому цілком ймовірно, що він мав намір прийняти рішення про можливість унії між православною і католицькою церквами. Подвійна політика Риму щодо Галицько-Волинської держави призвела до зриву планів підписання унії.

Припинення існування Галицько-Волинської держави

Серед причин зникнення Галицько-Волинської держави з політичної карти середньовічної Європи називають передусім занепад династії короля Данила. Одночасно (1323) за нез'ясованих обставин померли його правнуки - князі Лев та Андрій Юрійовичі, їх родич Болеслав під ім'ям Юрій правив у 1323- 1340 рр., але був отруєний галицькими боярами, невдоволеними його спробами запрошувати на державні посади католиків - чехів та німців.

Агресивна політика сусідів також вплинула на долю держави. У XIV ст. покінчила зі своїми усобицями Польща і за Казимира Великого (1333- 1370) перейшла в наступ проти Русі. Закріпилась нова династія в Угорщині. Небезпечним сусідом став литовський князь Гедимін (1316- 1321). Галицько-Волинська держава не мала можливості тривалий час чинити опір. У 1349 р. Казимир Великий підкорив собі Галичину. Згодом більшість територій України опинилась під владою литовських князів. Середньовічна держава припинила існування. Частина її територій підпорядкувала нова держава.

Галицько-Волинська держава була відчутним геополітичним чинником в Європі та вітчизняній історії, оскільки: " - вона успадкувала політичну традицію Київської держави, збагативши, розвинувши її у контексті тогочасних європейських політичних тенденцій:

- позиція Галицько-Волинської держави суттєво впливала на політичні процеси в тогочасній Європі, а її правителі за часів розквіту держави;
- за своїм політичним становищем, територією, економічною, військовою могутністю, рівнем культури вона була однією з найбільших держав, що, за винятком Чернігівського князівства;
- мала унормовану систему організації влади;
- після занепаду Києва вона ціле століття була головним політичним центром для українських земель;

- завдяки інтенсивним відносинам із Західною Європою вона уникла однобічної орієнтації на Візантію, азійських впливів.

Політичне життя України XII - першої половини XIV ст. було зумовлене протистоянням князів за право об'єднати під своєю владою Київську спадщину, боротьбою суспільства в особі феодалів і, частково, городян за право впливати на князівську (королівську) владу та визвольними війнами проти зазіхань зі Сходу та Заходу. Такі політичні інституції, як діархії (двовладдя), унеможлилювали деспотичні прояви окремих володарів, а з іншого боку - послаблювали князівства у боротьбі з зовнішнім ворогом. Особливості геополітичного розташування, ментальні ознаки українців вперше з такою силою вплинули на політичну історію, спричинилися до припинення існування найпотужнішої після Київської Русі Галицько-Волинської держави.

Запитання. Завдання

1. Які особливості політичного життя характерні для князівств Подніпров'я та Галицько-Волинської держави у XII- XIII ст.?
2. Охарактеризуйте нові риси організації та функціонування влади, що з'явилися у Галицько-Волинській державі порівняно з добою Київської Русі.
3. Які головні напрями діяльності Галицько-Волинських князів у внутрішній і зовнішній політиці?
4. Простежте перебіг боротьби за владу в Галицько-Волинській державі у тогочасному загальноєвропейському контексті.
5. Які причини спонукали Галицько-Волинських князів на союз із католицьким Римом?
6. Що призвело до припинення існування Галицько-Волинської держави?

Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XIV - перша половина XVII ст.)

Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Литовці у XIII- XIV ст. дуже активно діяли й мали значний вплив на політичні процеси в Східній Європі. Розбудовуючи власну державу, вони вели напружену боротьбу з німецьким Тевтонським орденом у Балтії, воювали з поляками на Заході, татарами на Сході та Півдні. Проте джерела не згадують про збройну боротьбу українців проти литовських військ чи ворожнечу з литовцями, хоча немало розповідають про опір польському та угорському втручанням, монголо-татарській навалі.

За часів Вітєня (1293 - бл. 1315) та особливо Гедиміна до Литви перейшли землі українського Полісся над Прип'яттю і Горинню.

Гедимін, Гедимінас (1316- 1341) - великий князь литовський починаючи з 1316 р., першим почав титулувати себе «королем Литовців і Руських». Вів активну боротьбу з Тевтонським орденом, завдав кілька поразок німецьким лицарям. Проводив політику зі збирання «руських земель», застосовуючи дипломатичні, династичні та воєнні заходи.

Сини Гедиміна - Ольгерд (1296- 1377) та Кейстут (1297- 1382) об'єднали всі литовські землі та продовжили політику батька на розширення Великого князівства Литовського. Вони взяли під свій контроль значну частину українських земель - Чернігово-Сіверщину (1355), Київщину, Поділля (1362, після розгрому татар біля Синіх Вод), більшої частини Волині.

У XIV ст. інтереси Литви поширювалися на Південь, внаслідок чого змінилась геополітична ситуація у Східній Європі. Литовці завдяки битві під Синіми Водами (1362) та дипломатичним акціям похитнули військово-економічний потенціал Золотої Орди, започаткували звільнення українських земель від татарського поневолення. Зміцненню позицій литовців на українській території сприяли династичні зв'язки з галицько-волинськими князями, що давало їм змогу бути законними претендентами на престолі. До того ж Литва потребувала людських, економічних ресурсів українських та білоруських земель для боротьби проти німецьких лицарів. На захоплених землях руська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. Великі князі Литовські не нав'язували своєї влади, своїх політичних цінностей, а, навпаки, зберігали місцевий політичний устрій, традиції, мову давало шанс литовським князям закріпитися.

Українське населення отримувало захист від нападів татар зі Сходу та Півдня, католиків - із Заходу. Верховна української православної церкви робила спроби повернути язичників-литовців у свою віру, посилити свої позиції, вплив серед місцевого населення.

Державний устрій Великого князівства Литовського

До середини XV ст. влада зосереджувалась у Великому князівстві Литовському в руках великого князя, пройшовши через процедуру обрання батьком та Радою Панів. До неї входили представники династії

Гедиміновичів, бояри, магнати, урядовці, впливові міщани, загалом до 70 осіб. Великий князь зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу, керував військом, здійснював зовнішню політику.

Він радився з великими феодалами (магнатами) лише з власної волі. З другої половини XV ст. Рада Панів поступово перетворилась у другий за значенням елемент державної влади, з яким великий князь повинен був радитись обов'язково. Сприяла цьому унія між Литвою та Польщею, внаслідок якої глава обох держав - великий князь литовський та король польський - Казимир тривалий час вимушений був перебувати в Польщі, не маючи змоги займатись поточними справами у Литві. Пани-Рада отримала повноваження захищати місцеві інтереси. Так вона розділила з князем права на управління державою, що було підтверджено спеціальними документами-привілеями 1492 і 1506 р. Питання зовнішньої політики, оголошення мобілізації, судові справи, призначення провінційної та центральної адміністрації залежали від неї.

Від середини XV ст. започатковується практика скликання сеймів - загальних зборів представників усіх прошарків феодалів. В основному сейм збирався для виборів великого князя (вперше - у 1440 р.). Наприкінці століття він став головним центром боротьби проти унії, поглинання Литви Польщею. Тривалі війни з Москвою стимулювали політичну активність шляхти, яка намагалася впливати на встановлення податків для військових потреб, розмір військових загонів тощо. З часів Сигізмунда I шляхта активізувала сеймову діяльність, наполегливо вимагаючи виборного земського суду, обмежень щодо втручання магнатів, місцевої адміністрації в її справи.

До середини XV ст. значне місце в системі управління державою належало удільним (місцевим) українським князям або нащадкам Гедиміновичів. Кожний з них спирався на раду зі служивих бояр, представників знатних місцевих родин, єпископів. Після ліквідації удільних князівств територія країни була поділена на повіти (староства), їх очолювали намісники (старости), призначені великим князем чи Пани-Радою. У великі міста призначали воєвод, малих урядовців. Вони відповідали за збір податків, виконували поліцейські та судові функції, організовували військовий захист, управляли господарством на землях великого князя.

Центральна адміністрація Великого князівства була малочисельною. До її компетенції належали наступні права: надання містам Магдебурзького права, проведення земельної реформи, вдосконалення судової системи стимулювало появу нових категорій місцевих урядовців: возних (судових урядовців), хорунжих (голів шляхетського ополчення воєводств), городничих (комендантів великих фортець), війтів (керівників міського самоврядування), лавників та радців (членів міських магістратів), фахівців, які займались обмірюванням та виділенням землі. Напередодні Люблінської унії українські (руські) землі Литви наблизились за своїм устроєм до європейської традиції, суттєво відрізняючись від Московської Русі.

Отже, перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави мало такі політичні особливості:

- всі українські землі, що опинилися у складі Литовської держави, вважалися власністю великих князів литовських, зберігаючи, особливо на перших порах, попередній політико-адміністративний устрій, певну автономію, правову традицію, давні місцеві звичаї, православну віру, яку активно переймали литовські правителі.

- руські князі та бояри на підставі угод з великим князем литовським служили йому як васали;
- в адміністративно-політичному устрої українських земель стає помітною ініційована Литвою централізація влади.

Україна у складі Речі Посполитої

Причини та наслідки Люблінської унії

З XIV ст. у політичне життя України увійшло таке явище, як унія. Кожного століття землі України приєднувалися до чужої політичної культури й традиції. Такими були унії Віленсько-Радомська 1401 р., Городельська 1413 р., Люблінська 1569 р., Переяславська 1654 р. та Гадяцька 1658 р.

Кревська унія

У 1385 р. у м. Крево була укладена персональна унія між Ягайлом і польською верхівкою, згідно з якою він обирався польським королем, одружувався з королевою Ядвігою. Ягайло зобов'язувався організувати боротьбу за повернення загарбаних німцями земель, інкорпорувати Литву та Русь до Польщі, запровадити на цих землях католицизм.

Разом з литовськими присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі. Спроби швидкого впровадження в життя умов унії посилили опозицію в середовищі литовської та руської верхівок, яку очолив литовський князь Вітовт. Згідно з досягнутим компромісом 1392 р. Литва залишалась фактично самостійною державою на чолі з Вітовтом,

який на засадах ленного права (права влади над певною землею за умов виконання військової або адміністративної служби) залежав від польського короля. До 1440 р. в Україні точилась боротьба під проводом Вітовта, а по його смерті - Свидригайла проти польського втручання і посадки литовських магнатів намісниками та воєводами на Київщині, Чернігівщині, Волині. Несприйняття місцевою українською елітою унії Литви та Польщі призвело до устремлінь окремих її кіл у бік православної Москви. Навіть здобута спільно з поляками перемога над німцями під Грюнвальдом у 1410 р. не зупинила прагнення української, білоруської та литовської верхівки до самостійності.

Люблінська унія

На рубежі між середньовіччям та новими часами в історії України знаковим явищем стала Люблінська унія 1569 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Вона була зумовлена такими чинниками:

1. *Тривалим досвідом Литовсько-Польських союзів XIV- XV ст. Наприкінці XIV ст.* Литва та Польща опинились під загрозою з боку Тевтонського ордену й шукали взаємоприйнятних форм боротьби з ним. В обох країнах точилась боротьба між різними групами: у Литві - між братами та родичами князя Ягайла; в Польщі - між мало- та велико-польськими феодалами. Внаслідок компромісів

2. *Московською загрозою.* Литва була у стані перманентної війни з Московським царством. Виснажені великими втратами, литовці відчули, що без Польщі не зможуть вистояти.

3. *Династичними зв'язками.* Король польський і водночас великий князь литовський Сигізмунд II Август (1520- 1572) не мав синів - спадкоємців престолу. Розуміючи, що політичне недалекоглядно покладатись на думку сеймів у визначенні нового правителя, спираючись на власний авторитет, він рішуче підтримав ідею нової унії. Зреалізовано її на Люблінському спільному сеймі, під час якого король видав привілеї для української православної шляхти Волині, Київщини, Поділля, заохочуючи її голосувати за об'єднання.

4. *Прагненням української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки).* Крім того, українська шляхта сподівалась отримати допомогу в охороні своїх земель від набігів кримських татар. Польща, що перебувала на вершині економічної та політичної могутності, видавалася їм найкращим союзником. Тому вони в односторонньому порядку проголосували за вихід українських земель зі складу Великого князівства Литовського і включення їх до Польського Королівства.

Люблінський сейм тривав протягом першої половини 1569 р., а 1 липня було підписано акт про унію, згідно з яким Польща та Литва об'єднувались в єдину державу - Річ Посполиту на чолі з монархом, обраним на спільному сеймі. Єдиний сейм і сенат мали збиратися у Варшаві. Об'єднана держава здійснювала зовнішньополітичні зносини, мала єдину грошову одиницю. Шляхта звільнялась від сплати торгових мит. Піддані обох держав мали рівне право володіти маєтками в обох частинах Речі Посполитої. Велике князівство Литовське зберігало автономію, маючи окремий уряд, адміністрацію, суд, закони, військо.

Українські землі в складі Королівства Польського поділялись на шість воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводство. Управляли ними воєводи з дуже великими повноваженнями. На території чотирьох нових воєводств продовжували діяти Литовський статут, попередня система судочинства, «русська мова» як урядова. Згодом їх поволі витісняли польські порядки, польська та латинська мови.

В Україні почало інтенсивно зростати землеволодіння магнатів та шляхти. Латифундії феодалів набули виняткового значення у зв'язку зі змінами в економіці Західної Європи, яка потребувала сільськогосподарської продукції. Запровадження комерційне орієнтованих маєтків (фільварків) допомогло суттєво збільшити в Україні виробництво та вивіз зерна. Якщо через Гданський порт у 1557 р. було вивезено 89 тис. т зерна, то у 1583 р. - вже 138 тис. т, а в 1618 р. - 256 тис. т.

Все це відбилося на становищі українських селян. Було зламано колективістську общинну форму землекористування і впроваджувалось наділення землею кожної сім'ї. Селянин повинен був відбувати панщину, яка постійно збільшувалась. До того ж поляки обмежили можливості соціальної мобільності українців, намагаючись всіляко прикріпити їх до землі.

Українські землі за часів Речі Посполитої

Українська політична, релігійна думка наприкінці XVI - на початку XVII ст.

Адаптація до політичних, суспільних і культурних умов Речі Посполитої ускладнювалась пасивністю української еліти. Її розвиток до 1569 р. відбувався в умовах вирішення відносно обмеженого кола питань: литовсько-татарських, литовсько-московських взаємин, протистояння між прихильниками

самостійності Литви і пропольською орієнтацією. Після Люблінської унії перед українською шляхтою розкрились нові перспективи, можливість участі в загальноєвропейських справах. Прикладом, протистояння з Кримом трансформувалось у боротьбу християнської Європи проти наступу мусульманської Османської імперії. Річ Посполита, одна з найпотужніших держав Європи, опинилася на самому вістрі цієї боротьби. Проникнення в Україну концепцій, сформованих Реформацією та контрреформацією, ще більше ускладнили стосунки в суспільстві. На ці проблеми нашаровувались кризові явища всередині української православної церкви, спроби польської еліти духовно, релігійне уніфікувати українські землі. Зважаючи на ключову роль релігії в тогочасному суспільстві, боротьба за захист православної віри набула виняткового політичного змісту.

Православ'я в українських землях опинилось наприкінці XVI ст. у глибокій кризі. Місцева церковна верхівка, священники сконцентрували увагу на майнових, побутових проблемах. Константинопольські патріархи рідко втручались в українські церковні справи, обмежуючись висвяченням митрополитів, а коли і намагались впливати на місцеві проблеми, то діяли не завжди обдуманно. Втручання польської влади у призначення церковних ієрархів в Україні мало політичні цілі. Виникла ситуація, якою незадоволені були всі верстви українського населення.

Протистояння католицької та православних вірувань має два етапи.

1. Першою спробою викриття ворожості до українського народу папства та католицизму стала книга письменника, педагога, культурно-освітнього діяча Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587). У ній обґрунтовувалась недоцільність календарної реформи Папи Римського Григорія XIII, містився заклик до всіх православних і передусім до князя Олександра Острозького непохитно стояти на обороні православної церкви.

2. Після Брестського собору 1596 р. розпочалась наступна фаза полемічної боротьби. У відповідь на новий твір П. Скарги, який доводив правомірність унії між православною та католицькою церквами, заперечувалась можливість світським особам мати голос в цій справі.

Представники української еліти під час полеміки обґрунтували принцип соборності та ідею демократичної церкви, спростували нападки на константинопольського патріарха, застерігали проти порушень релігійної свободи в Речі Посполитій, доводили, що впровадження унії не відповідає традиціям польського політичного права, засадам шляхетського парламентаризму.

Деякі представники православного духовенства визнавали можливість існування церкви без ієрархії служителів, рівність представників усіх станів суспільства, різко засуджували весь політичний лад Польщі, заперечував контакти із західною культурою, закликали православних обмежитись вивченням лише церковних книжок.

Братський рух

Поява і поширення братств як національно-релігійних організацій пов'язані з загальноєвропейською тенденцією посилення ролі суспільства під впливом ідей Ренесансу та Реформації. З другої половини XVI ст. в Україні братський рух набув самостійного значення в політичному житті, протистоячи зростаючому тиску польсько-католицьких елементів.

Перше - Львівське Успенське братство - засноване у 1463 р. міщанами, купцями та ремісниками. Спочатку братства дбали про забезпечення церков книгами, іконами, свічками, опікувалися хворими, сиротами, бідними, зубожілими громадянами. Згодом ставали культурними і духовними осередками українського громадянства в місті або в цілому регіоні, як, приміром, Львівське, Луцьке та Київське.

Між 1589- 1615 рр. братства виникли майже у 20 містах. З 1585 р. починається організаційне оформлення братств. У 1586 р. Антіохійський патріарх затвердив статут Львівського братства, а в грудні 1587 р. константинопольський патріарх визнав за ним право ставропігії (автономної церковної організації, не підлеглої юрисдикції місцевих єпископів) з правом зверхності над іншими братствами, нагляду за діяльністю духовних і світських осіб. У братстві були запроваджені загальні збори, членські внески (півгроша на місяць), щорічні вибори керівництва - чотирьох старійшин. Львівське братство відіграло значну роль у боротьбі з польським національним і релігійним тиском, добиваючись релігійної та професійної рівноправності українського громадянства, православних з католиками.

Братства запроваджували принцип виборності служителів церкви, в тому числі з достойних світських осіб; засновували власні друкарні та школи, вириваючи суспільство з під цілковитої залежності від духовенства. Друкарня Львівського братства у 1574 р. стараннями Івана Федорова видрукувала «Апостол» та «Буквар», а протягом 1591- 1722 рр. - 140 книг тиражем 160 тис. примірників, які розходилися по Україні, Білорусі, Валахії, Молдові, Болгарії, Московії, Сербії.

У 80-ті роки XVI ст. з'являються братські школи, які ставали центрами формування нової української еліти, науковими осередками, кузницею політичних провідників. Вони сприяли формуванню інтелектуального потенціалу нації, створенню передумов для відкриття навчальних закладів вищого типу

(Київського колегіуму), готували ґрунт для подальшого інтелектуального, духовного прориву, який здійснив «гурток Петра Могили» у 1630- 1640 рр.

Брестська церковна унія: політичні причини та наслідки

Деякі українські церковні ієрархи засобом подолання кризи в православній церкві (діяльність братств вони вважали одним з її проявів) та упередженості польського католицького керівництва стосовно українців вважали унію з католицькою церквою, що відповідало настроям частини тогочасного українського суспільства. Ідею унії між православною та католицькою церквами на рівноправних засадах, згідно з домовленостями Флорентійського собору (1439), спершу підтримував князь Констянтин Острозький - впливовий і рішучий захисник православ'я. Однак переговори між українськими владиками, представниками українських світських кіл, польською світською владою та папськими послами затягувались. Прискорили їх зовнішні обставини. У 1589 р. була проголошена автокефалія Московського патріархату, глава якого отримував титул патріарха Московського і всієї Русі. Це могло призвести до посиленого втручання Москви у внутрішні справи Речі Посполитої під приводом захисту православних в Україні й Білорусі. У 1590 р. шість єпископів - львівський, луцький, холмський та белзький, туровський і пінський закликали визнати верховенство Папи Римського за умови збереження церковного устрою і богослужіння за грецьким обрядом. Наприкінці 1595 р. вони відвідали Рим й уклали офіційну угоду з папою. Тільки після цього в жовтні 1596 р. у Бресті було скликано собор, який мав ухвалити рішення, прийняте групою ієрархів. Фактично одночасно відбулись два собори. За унію виступали митрополит, п'ять єпископів з ігуменами, архимандритами, частиною духовенства і шляхти. Проти - двоє єпископів, велика частина духовенства і шляхти на чолі з К. Острозьким. Король Сигізмунд III спеціальним універсалом підтримав рішення прихильників унії.

Виникнення греко-католицької церкви стало подією в політичному житті України, яку не можна оцінити однозначно. З одного боку, українське суспільство замість очікуваного порозуміння ще більше розкололось; розпочалась довготривала завзята внутрішня боротьба, яка стала одним з головних чинників політичного життя до початку Визвольної війни у 1648 р. З іншого - саме греко-католицька церква на західноукраїнських землях протягом XVIII- XX ст. була могутнім фактором збереження національної самосвідомості українців.

Зародження та становлення українського козацтва

Наприкінці XV ст. на теренах України з'являється нова суспільна сила - козацтво. Назва «козак» вперше зустрічається у половецькому словнику XIII ст. У XIV- XV ст. вона поширюється в Криму на означення кінної варті (приміром, при консулі генуезької колонії Кафи). Так називали найнижчий стан кримсько-татарського суспільства XV- XVI ст. Найімовірніше слово походить від тюркського «кайсак» - легкован'ючений.

Перші згадки про українських козаків зустрічаються в історичних джерелах 80- 90-х років XV ст., коли йдеться про населення центральної України, яке ходило на різні промисли (в «уходи») - полювання, рибальство, видобуток солі, селітри або займалося охоронною службою в південних українських степах - на кордоні між Великим князівством Литовським і Кримським ханством. Тому теза про те, що начебто «посилення кріпацтва у Речі Посполитій» спричинило появу козацтва, не відповідає історичним реаліям. З'явилося воно майже за сто років до утворення Польсько-Литовської держави. Впровадження панщини та кріпацтва у Польщі, згодом у Литві тільки стимулювало українське населення до пошуку кращої долі на півдні країни.

Козацтво постало у зв'язку з необхідністю захищати українські землі від татарських набігів, наявністю багатих незайнятих земель, що чекали на колонізацію («освоєння») зростаючою людністю Великого князівства Литовського.

Згідно з сучасними підрахунками у 1450- 1647 рр. татари вчинили майже 160 набігів на українські землі, внаслідок яких Україна втратила тільки убитими та забраними на ясир 2- 2,5 млн. осіб. Отже, охороняти кордон, вести розвідку, пограничні війни з татарськими загонами було нагальною потребою держави. Представники української еліти, в таких умовах, ставали безпосередніми керівниками козацьких загонів у сутичках з татарами, московськими посольствами, що ходили до Криму в пошуках союзників у війнах з Литвою. Вони також ініціювали створення постійних залог у прикордонних районах, напади на татарські міста (Очаків) тощо. Водночас багато українців (селян, міщан, шляхтичів) ходило на промисел у незайманий степ пониззя Дніпра. Це явище стало настільки поширеним, що у 1499 р. київський воевода видав уставну грамоту про обов'язкову сплату козаками мита з прибутку.

Етап становлення складається з трьох періодів:

1. *Кінець XV ст. - до 80-х років XVI ст.* Протягом століття козацтво було переважно суспільно-побутовим явищем, не маючи сталої структури, організації. Тому і достовірних згадок про нього небагато. Навіть перша спроба його організації - Січ на о. Мала Хортиця, заснована в 1552 - 1558 рр. Д. Вишневецьким (Байдою), оповита напівлегендарними сюжетами.

2. *80- 90-ті роки XVI ст.* У цей час козацтво зростає чисельно, виникає два його різновиди: низове і городо-ве, формуються організаційні структури (Запорозька Січ, козачі реєстрові загони).

3. *Перша половина XVII ст.* Козацтво перетворюється на провідника, оборонця і захисника інтересів українського суспільства, православ'я, стає політичною силою Речі Посполитої та Східної Європи. З ним починають рахуватись монархи Туреччини, Австрії, Московії.

Низове козацтво у 80-ті роки XVI ст. збило своїм центром Січ на о. Томаківка, що біля м. Марганця Дніпропетровської обл. З 1593 р. до 30-х років XVII ст. Січ знаходилась на о. Базавлук біля с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської обл. Це був військовий табір і водночас козацька громада, товариство, організоване на кшталт напівчернечого, напівлицарського ордену, із своїми звичаями, законами. Тут проживали лише чоловіки. Вони мешкали в простих куренях з дерева та хмизу, вкритих від дощу кінськими шкірами. Назва «курінь» означала також одиницю громадської організації. Традиційно їх було 38. Курінь об'єднував до 600 козаків, які мали спільну скарбницю, був військовою та почасти господарською одиницею. Як правило, десята частина війська перебувала постійно на Січі. Решта, особливо влітку, була задіяна у промислах, роз'їзній службі або у військових походах.

Головними елементами політичного устрою Війська Запорозького були загальна козацька рада, інститут кошового. Рада була органом прямої дії, їй належали певні законодавчо-розпорядчі функції. Вона обирала кошового отамана і старшину (суддю, осаула, писаря). Кошовий був військовим головнокомандувачем, зосереджував всю повноту вищої виконавчої, адміністративної та судової влади, політичне репрезентував Військо перед іноземними державами. У воєнний час він мав право діяти як необмежений диктатор, але без загальної ради всього Війська не міг приймати принципових рішень. У всіх листах, рішеннях значилося: «Отаман кошовий з усім старшим і меншим Війська низового Запорозького товариством». Суддя, осаул та писар, курінні отамани входили до адміністрації Війська. Прийняття радою будь-якого рішення супроводжувалось відправленням релігійного ритуалу. Тому очевидці XVI- XVII ст. характеризували Січ як «християнську козацьку республіку». Демократична процедура проведення ради спиралась на засади рівноправності всіх козаків, право вільного обрання посадових осіб, підпорядкування меншості рішенням більшості, що політичне згуртовувало товариство. Однак ці обставини, а також несформованість колегіальних органів, що схилились би до принципів опосередкованої демократії, породжувало охлократичні тенденції, маніпулювання умонастроями учасників ради.

Перші спроби перетворити козацтво на державне військо були в 1541 р., коли Сигізмунд I наказав укласти реєстр (список) їх в Київському, Канівському та Черкаському округах. Сигізмунд Август II у 1561 р., 1568- 1572 рр. також намагався організувати їх, вивівши з-під юрисдикції прикордонних старост. Але перші офіційні державні реєстри козаків датуються 1581, 1583, 1590 р., коли на службу було взято 300, потім 600, 1000 осіб. За службу вони отримували хутори навколо Переяслава, інших прикордонних міст. Так зароджувалась практика укладання договорів між козаками як самостійною верствою (станом) і державою. Участь у переговорах з послами інших держав про залучення козаків на службу до цісаря зміцнювало в них почуття політичної значущості й сили.

На інституційний розвиток козацтва вплинули універсали короля Речі Посполитої Стефана Баторія 1578, 1582 р. Запропонована ними організаційно-штатна структура регулярного полку та публічно-правове оформлення козацького імунітету в Україні використовувалися й надалі. У 20-ті роки XVII ст. уряд Речі Посполитої санкціонував адміністративно-територіальну побудову реєстрового війська з шести територіальних полків на королівських землях. У 30-ті роки XVII ст. старшина Війська Запорозького розділилася на реєстрову з дислокацією у прикордонних містах, та нереєстрову - з дислокацією на Січі. Та все ж українське козацтво було конкуруючим чинником щодо Речі Посполитої, розвивалось на протигагу її офіційним владним структурам.

Вплив зовнішньополітичних чинників на розвиток козацтва постійно зростав. Війни між Річчю Посполитою, Швецією, Туреччиною, Московщиною значно посилили попит на військову силу в регіоні. Козацькі загони залучали до різних збройних акцій. Так, 2 тис. вояків на чолі з Самійлом Кішкою брали участь у бойових діях в Лівонії. У 1618 р. майже 20 тис. козаків допомагали польському королевічю Володиславу здобути московський престол.

Козаки активно ходили у морські походи на Крим і Туреччину. В них, як правило, брали участь до 2 тис. осіб на 30- 40 човнах. У 1602 р. 30 козацьких чайок та кілька відбитих у турків галер під Кілією розгромили турецький флот. Гучними подіями стали здобуття Варни (1606), Синопа (1614), погром узбережжя біля Царгорода (1615). У 1616 р. турецька ескадра була розгромлена біля Дніпровського лиману.

Посилення феодалного гніту в Речі Посполитій значно збільшило приплив новобранців у козацькі лави. Українське населення, яке брало участь в колонізації вільних земель «дикого поля» на південній Київщині, Полтавщині, відчувало присмак свободи, принизливим вважало повернення до стану залежного селянина, з необхідністю відбувати 2- 3-денну панщину, платити чинш за землю, яку воно власноруч зробило придатною до сільськогосподарського виробництва. У цей же час активізувалася боротьба за захист національних і релігійних інтересів. Відверте небажання польської еліти задовольнити навіть мінімум прав, свобод, визнати рівноправність українського населення спонукало козацтво до участі в національно-культурному русі.

З появою на українському політичному небосхилі гетьмана українського реєстрового козацтва Петра Сагайдачного козацтво перетворилося на потужну політичну силу. Він також домогся об'єднання усіх верств українського суспільства навколо козацтва. У жовтні 1619 р. з тактичних міркувань погодився на принизливі польські вимоги скоротити реєстр до 3000 осіб, на призначення старшини королем, припинення самостійних виходів у море. Водночас під прикриттям цього договору в 1620 р. він добився відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій, висвячення на митрополита Й. Борецького, трьох єпископів, записався разом з усім козацьким військом до Київського церковного братства.

Контингент українського козацтва протягом 20 років зріс більше ніж у 20 разів. Неминучо була необхідність юридичного закріплення здобутого козацтвом місця в політичній системі Речі Посполитої. Українське козацтво виробило власну емблематику. Найстаріша печатка, що дійшла до нас з тих часів, належала гетьману Гнату Васильовичу (1596 р.). На ній зображений лицар - козак з шаблею, підпертою обома руками. З 1620 р. козак на печатці «коша Війська Запорозького» має на плечі мушкет як додаткову характерну прикмету. У віршах на похорон П. Сагайдачного це зображення вперше названо «гербом низового Війська Запорізького».

Козацтво як нову українську політичну силу характеризували такі особливості:

1. *Поява козацтва започаткувала формування якісно нового типу політичної людини в Україні.* Якщо в попередню добу цей тип представляв лише феодал (шляхтич), а решта, передусім селяни, були політичне невиразною масою, то в особі козака поєдналися притаманна першим - політична свобода, другим - відданість власній землі, і додалась третя - людини європейського нового часу: дієвість, активність та підприємливість, на кшталт представника третього стану.

2. *Козацтво засвідчило новий рівень політичної самосвідомості народу.* Головними складовими її ставали усвідомлення поняття свого краю від Карпат до Сіверського Дінця, від Полісся до Чорноморського узбережжя (а не лише землі як общинного поля чи власної ділянки), який належить відвойовувати та освоювати; українського козацького народу, що є відмінним та протистоїть ляхам, татарам, московитам; прагнення до волі замість залежності; військова звитяга замість пасивності; усвідомлення значимості самоорганізації на демократичних засадах.

3. *З появою козацтва розпочалось формування української політичної теоретичної думки.* В її основі - політична спадщина (традиції) попередньої доби: Київської Русі, доповнена та розвинута новітніми концепціями - релігійно-політичними (православних церковних братств), військово-організаційними (С. Баторій, Й. Верещинський), військово-політичними (П. Сагайдачний).

4. *Політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала ядром боротьби за національне визволення.* Навколо неї групувались всі інші політичні сили суспільства: реєстрові козацькі формування, церковні братства, міські самоврядування, шляхетські повітові сеймики та українські делегації на Вальні сейми Речі Посполитої.

5. *Українці в особі козаків повернулись на міжнародну політичну арену як захисники християнського світу від мусульманської загрози.* Вони стали важливим політичним чинником на теренах Східної Європи, з яким рахувалися правителі не лише сусідніх держав.

Отже, у XIV- XVII ст. українські землі розвивалися в європейському контексті. Абсолютна влада монарха (князя, короля) поступово обмежувалася постійно діючими органами магнатської (Пани-Рада) та шляхетської (сеймики в повітах, Вальний сейм) демократії. Литовські статuti та Магдебурзьке право зафіксували політичні гарантії частини суспільства. Статuti були не тільки зводом норм кримінального, цивільного права, але й конституцією держави.

Після Люблінської унії більша частина українських земель об'єдналася політичне в межах Речі Посполитої. Це сприяло інтегруванню України в політичний, економічний та культурний простір Європи. Водночас конфесійні відмінності між православними українцями і католиками-поляками суттєво вплинули на розвиток політичної ситуації в Україні. Українська шляхетська і церковна еліта розкололась на реформаторів - прихильників подальшої інтеграції в європейський світ і консерваторів, які намагались зберегти недоторканими старі норми та звичаї.

Паралельно з державними інституціями зародились і набули самостійного значення козацтво, братський рух, які стали осередками формування політичної культури українців, важливим елементом якої було прагнення до національного визволення. Козацтво як носій української державності синтезувало традиційні політичні цінності з новими, які активно утверджувалися у ранньоновітній Європі.

Запитання. Завдання

1. За яких умов українські землі в XIV ст. опинилися під владою Великого князівства Литовського?
2. Політичний устрій Великого князівства Литовського - це крок вперед чи назад порівняно з устроєм Київської Русі? Обґрунтуйте свої судження.
3. Що спричинило утворення Речі Посполитої та якими були особливості перебування під її владою українських земель?
4. Які політичні та економічні зміни сталися на українських землях за час їх перебування в складі іноземних держав у XIV- XVII ст.?
5. Яке значення для подальшої долі українства мала полеміка між представниками православної та католицької церков?
6. Як вплинув братський рух на політичну консолідацію українського суспільства?
7. Охарактеризуйте причини і наслідки релігійного розколу в Україні та появи на її теренах греко-католицької церкви.
8. Проаналізуйте основні етапи політичного становлення українського козацтва.
9. Що нового привнесло козацтво у формування політичної самосвідомості народу?

Українська національна революція і становлення української державності

Передумови української національної революції

На межі XVII- XVIII ст., після ополячення та окатоличення українських аристократичних родів і значної частини колись православної шляхти, в Україні починає формуватися власний середній клас з дрібної шляхти, яка залишилась вірною православ'ю, а також козацької старшини, середнього міщанства і православного духовенства.

Каталізатором процесу формування національної свідомості стала загроза втрати національної самобутності.

Це змушувало українське шляхетство, хоча й з великими труднощами, об'єднуватися в політичну націю. Немало представників української еліти продовжувало схилитися до польської культури, зміцнювалися позиції уніатської та католицької церков. Погіршувалося становище представників більшості соціальних верств українського суспільства у зв'язку з недієздатністю виконавчих та судових структур на місцях. Не припинялися напади шляхтичів на маєтності сусідів, збільшувались податки та повинності селянства.

Козацтво, яке вважало себе майже шляхетним станом, оцінюючи свій внесок у перемогу Речі Посполитої в так званій Смоленській війні, вимагало збільшення реєстру, повернення колишніх та надання нових привілеїв. Узагалі права та привілеї реєстрового козацтва не скріплювались королівською клятвою, яка б гарантувала їхню незворотність. Натомість польська шляхта домоглася вигнання козацької делегації з сейму, на якому мали обирати короля.

Хвиля повстань у 1551 - 1638 рр. проти латифундистів змусила польську владу застосувати жорсткіший режим щодо козацької вольниці. Після поразки козацького повстання 1637- 1638 рр. помітно ослабла політична активність запорожців. У козацькому середовищі визрівали плани звільнення України від польсько-шляхетського панування, зростала увага до проблем політичного розвитку, в основі якого було неприйняття існуючого політичного режиму.

Польська імперська політика щодо українських земель викликала потужний спротив в українських масах. На початку XVII ст. назрів конфлікт ментальностей. Хмельниччина стала спробою вирішити гострі політичні, національні, релігійні суперечності, забезпечити державно-політичне, суспільне, духовне впорядкування життя українців, статус релігії, церкви у суспільстві. У цій війні за віру православну релігійний зміст містився у політичних деклараціях, а духовенство відіграло суттєву роль у політичних процесах.

Події 1648- 1676 рр. відбувалися за гострого релігійного, соціального, економічного протиборства. Якщо для польського соціуму вони означали трагедію, початок розпаду держави, то для українського - спробу створити васальну державність на основі козацтва під протекторатом могутнішої держави. Тобто йшлося про створення ортодоксальної козацької республіки, структурно пов'язаної з Польщею, але яка політичне та культурно більше схилилася до московського сходу, шукаючи там опори.

На цей час сформувалася одна з найважливіших політичних ідей, що визначала стратегію гетьманів та козацької старшини, а потім - всіх провідників української нації: необхідність використання суперечностей і конфліктів між сусідніми державами для здобуття свободи. Ця ідея дала змогу українцям вистояти, зберегти національну ідентичність, але вона принесла й немало лиха Україні, особливо тоді, коли лідери занадто переоцінювали значення третіх сил, занадто покладалися на потенційних покровителів. Така поведінка не була ні проявом примітивного інтриганства, ні свідченням браку державницьких намірів, ні бажанням перетворити Україну на маріонеткову державу. Скоріше, це була реакція на надзвичайну складність геополітичного становища України. Деякою мірою таємні домовленості, маневрування, політичне лицемірство відповідали теоретико-ідеологічним настановам і політичній практиці тієї епохи.

Козацтво - провідна сила національно-визвольної боротьби українського народу

Руськими силами української революції стали козацтво і селянство. Під впливом перших збройних перемог до визвольного руху приєдналася козацька реєстрова старшина, частина української шляхти, заможне міщанство, православне духовенство, що перетворило цей рух на загальнонародний. Усі верстви, які брали в ньому участь, прагнули звільнитися з-під влади Польщі, але їхні соціально-економічні та політичні мотиви були не однаковими, а дії розрізненими. Селянство, низи козацтва і міщанство прагнули знищити кріпосницькі порядки, а українське шляхетство та реєстрова старшина обмежувались завданнями національного визволення, їх підтримували верхи міщанства й духовенства.

Однією з особливостей революції став небачений розмах покозачення населення. Козацький стан приваблював землеробів, ремісників, інші верстви тим, що давав певні пільги у землеволодінні, користуванні млинами тощо. Чимало людей саме через це хотіло «покозачитися». Водночас періодичними були «чистки козацтва».

Український визвольний рух набув розмаху вже наприкінці лютого - на початку березня 1648 р., охопивши південь Київщини й Брацлавщини. У травні він переріс у масове антифеодальне повстання, яке, поширившись на східні, центральні й західні землі, наприкінці липня переросло в селянську війну під гаслом «змішати ворожу кров у полі з жовтим піском». Попри грабіжницький і розбійницький характер боротьби, жорстокість, що сягала крайніх меж, її сутність полягала в ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин, здобутті особистої свободи й утвердженні вільного (фермерського типу) землеволодіння тощо.

Б. Хмельницький на першому етапі боротьби був досить обережним щодо гасла про юридичне незалежну козацьку Україну, виходячи передусім з тодішніх політичних правил і реального місця Війська Запорозького в системі європейського світопорядку. Водночас фактом вільного вибору суверена (правителя) він визнав за собою практично незалежний статус. У його політичній програмі поєднувалися традиційні й новаторські ідеї, які спирались на синтез демократизму охлократичного гатунку, авторитаризму й релігійного відродження православ'я.

Козацтво, яке стало провідником національно-визвольної боротьби й інтенсивно формувало зародки національної державності, спромоглося до 1648 р. виробити в узагальненій і розпливчастій формі лише ідею обмеженої автономії. В козацькому менталітеті все ще переважали соціальні й релігійні інтереси (бажання зрівняти у правах зі шляхтою, захистити православну віру) над національно-політичними. Отже, ні Б. Хмельницький, ні його соратники, піднявши на початку 1648 р. повстання, яке переросло у національно-визвольну війну, не мали справжньої програми створення незалежної Української держави, що трагічно позначилося на результатах цієї боротьби.

Влітку 1648 р. більшість старшини й козацтва ще не усвідомлювала необхідності домагатися автономії, виявляла готовність змиритися з диктатом Речі Посполитої за умови скасування «Ординації» 1638 р.

Всередині козацтва точилася боротьба угруповань, створювалися впливові клани, що змагалися за вплив на гетьмана, Б. Хмельницький намагався порушити геополітичну систему, в якій домінували великі держави, підкоривши під владу козацької України Молдову й Волощину. Проте козацька Україна ще не була здатна відігравати роль імперської структури, тим більше, що на Балто-Чорноморських просторах вели боротьбу за ці землі Росія, Швеція, Польща, Туреччина.

У визвольній війні козацтво поступово відходило від підтримки кандидата на трон Речі Посполитої і союзу з ним проти магнатів і шляхти в надії, що вдячний монарх виконає їхні станові та релігійні вимоги. Б. Хмельницький, переосмислюючи уроки кампанії 1648 р., по-новому підходить до визначення мети боротьби. У 1649 р. він вперше в історії української суспільно-політичної думки чітко формулює національну державну ідею: створення незалежної соборної держави в етнографічних межах України. За словами М. Грушевського, з початку 1649 р. програма незалежності України від Польщі не покидала гетьмана.

Хмельницький почав усвідомлювати спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що перебувала в складі Речі Посполитої. Тому під час походу українського війська в червні 1649 р. він мав уже чітко сформовану мету: добитися створення незалежної Руської держави від Перемишля до московського кордону. Однак це не означає, що його політична програма мала однобічне спрямування. Хмельницький також виступав за біполярну модель союзу з Кримом, не відмовлявся від пошуків протекції московського царя, намагався відновити політичний діалог з Польщею, планував створити антитурецький альянс разом з Росією та Швецією.

Патріарх Паїсій пропонував створити міжнародну православну Лігу за участю уряду Гетьманщини - репрезентанта національної української державності.

Під поняттям «Гетьманат» слід розуміти систему козацького управління, юридичне визнану Польщею у серпні 1649 р. Територія ж трьох воєводств, на котру поширювалася влада гетьмана, тобто Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, називалася Гетьманщиною. За Зборівським договором король визначив таку лінію козацько-українського кордону: Дністер-Ямпіль- Брацлав- Вінниця- Погребище- Павлоч, Корости-шев- Горностайпіль- Димер- Дніпро- Остер- Чернігів- Ніжин- Ромни. Столицею Гетьманату вважався Чигирин, пізніше - Глухів і Батурин. Гетьманат, або Держава Війська Запорозького, мав свій символ - герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею і списом, який стримів у землі поряд з козаком. Аналогічною була й печатка Віська Запорозького.

Єдиного кольору прапора для України в ті часи не існувало. Січова короґва (прапор) була, наприклад, червоного (малинового) кольору, з одного боку на ній зображався у білому кольорі Архангел Михайло, з іншого - білий хрест, оточений небесними світилами. Прапори полків були різних кольорів, переважали малинові, червоні, блакитні, жовті.

На початку 1649 р. в універсалах Б. Хмельницького теза про особисту образу як причину виступу проти шляхти поступається тезі про боротьбу за права православної віри, захист усіх верств українського населення. На переговорах у Переяславі (лютий 1649 р.) з польською делегацією гетьман заявив: Львів, Галич, Холм і прилеглі до них землі повинні відійти під козацьку юрисдикцію, унію необхідно знищити, а реєстр козаків збільшити.

Щоб стимулювати процес передачі землі у власність селян, Б. Хмельницький планував здійснити поступовий перехід від панщини до натуральної та грошової ренти, але ці наміри не вдалося втілити в життя через опір старшини, яка поривалася заповнити соціальну нішу, яку раніше займала польське-литовська та окатоличена українсько-білоруська шляхта. Отже, наявність вільнонайманої робочої сили не відповідала рівню економічного світосприймання козацької верхівки. Вважаючи, що привілейоване становище козацтва - своєрідна плата за ліквідацію ним польсько-шляхетського панування, старшини виражали неприкрите невдоволення розпорядженнями гетьмана щодо так званих рангових маєтностей, які на її думку, були незначними. Б. Хмельницький жалував верхівці козацтва лише вітряки, хутори, будинки, невеликі села.

Державницькі процеси в Гетьманщині

Незважаючи на складні внутрішні та зовнішні політичні умови, Б. Хмельницькому вдалося сформувати 100- 150-тисячне військо. Хоча вищим органом козацької державності, як і раніше, вважалася загальнокозацька рада, гетьман намагався скликати її якомога рідше, а рада генеральних старшин фактично мала дорадчий статус. Псевдореспубліканські методи не влаштували Б. Хмельницького, і він вперто запроваджував принцип максимальної централізації управління, а в перспективі - систему спадкоємного гетьманства, зосередивши у своїх руках до 1650 р. всю повноту військової, адміністративної, фінансової і судової влади. На цей час були також визначені основні джерела фінансових надходжень: прибутки від промислів, торгівлі, земельного фонду, що знаходився у підпорядкуванні Скарбу Війська Запорозького, податки, оренда, різні збори (тільки від митних казна одержувала до 100 тисяч злотих), конфіскована контрабанда.

До кінця 1648 р. контрольована гетьманською канцелярією територія України становила 200 тис. кв. км і простягалася від Слобожанщини до Галичини. Адміністративне вона поділялася на полки, сотні й курені. До куреня входив хутір або село, де було від 10 до 40 козаків; сотня налічувала їх від 70 до 300, у полку було 7- 10, а то й 20- 22 сотні. У містах фактично існувало двовладдя: поряд із городовими отаманами функціонували магістрати й ратуші. Наміри поширити козацький устрій на міста реалізувати не вдалося через опір міщанства, яке боролось проти старшинських амбіцій з такою ж упертістю, як раніше опиралося домаганням магнатів. Була ліквідована польська система судочинства, яке почало орієнтуватись на статті Литовських статутів і давні звичаєві закони козацтва, що призвело до правової плутанини та зловживань.

Загалом українське суспільство на території Гетьманщини мало перспективу перейти до буржуазного способу життя, але цього не сталося, оскільки правляча верхівка відстоювала норми і традиції середньовіччя у сфері державного устрою.

Водночас боротьба ставала дедалі непримиреннішою через релігійну нетерпимість. Польські війська вважалися захисниками католицизму, а дії українців стимулювали до підвищеної активності православних ієрархів різних країн. Починаючи з 1649 р., до московського патріарха Йосипа і царя прибували з візитами не тільки єрусалимський патріарх Паїсій, але й назаретський митрополит Габріель, константинопольський патріарх Єремія III, митрополит Наупаттос. Усі вони, виконуючи побажання Б. Хмельницького, переконували керівництво Московії в необхідності об'єднання православного слов'янства, встановлення опіки над Балканами.

Зборівський мирний договір, укладений у серпні 1649 р. Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром, виявився занадто крихким ще й тому, що більшість польських аристократів і шляхти вважала його умови не вигідними для Речі Посполитої, а селянські маси України - несправедливими щодо себе. Виграла від нього тільки частина козацтва, в основному старшинська. Адже генеральний писар одержував щорічну платню в 1000 злотих, генеральний обозний - 400, полковники - по 300, а рядові козаки - по 30 злотих (хлібина коштувала 1 грош). Крім того, старшина володіла ранговими маєтками, на яких працювали залежні селяни, які мріяли про козацький статус. Щедро ви нагороджений був гетьман. Але мир означав і втрату території шести полків, зростання масового невдоволення, пограбування союзниками-татарами 70 населених пунктів Подільського воєводства. Хоча національна козацька республіка не була державою у повному розумінні слова, вона все ж мала найхарактерніші ознаки держави:

1. Політична влада, її уособлювала козацька старшина - нова генерація українського панівного класу. Зосередження в руках фактично довічно обраного гетьманом Б. Хмельницького основних політичних, адміністративних, судових та військових функцій призвело до того, що найважливіші питання він вирішував самостійно, перетворившись на військового диктатора. Його влада була більшою за президентську і наближалася до царської. Не випадково сам Б. Хмельницький був носієм ідеї українського монархізму у формі самодержавного гетьманства, яке б передавалося за спадковістю, а не через процедуру виборів.

Вищим законодавчим органом влади була загальна рада, в якій брали участь усі козаки. У її компетенції були питання військового устрою, війни і миру, обрання старшини, розподілу земель, переговорів з представниками інших країн. Водночас вона була й судовою інстанцією. Збиралася рада раз на рік (1 січня), а також за потреби (неординарні ради). Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалися чернецькою або чорною радою.

Вища виконавча влада на Січі належала кошу в особі кошового отамана, який діяв у межах своїх «вольностей».

Розподіл владних повноважень був умовним, здійснювався на основі започаткованого в Київській Русі звичаєвого права, регулюючого документа щодо цього не існувало.

2. Чітко окреслена територія. Вона, однак, не була стабільною через військово-політичну ситуацію (крім Середнього Подніпров'я і Запорозької Січі).

3. Політично-адміністративний устрій. Його утворював своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрація, курінні й городові отамани. Магістрати й ратуші здобули право на самоврядування. Найважливішим структурним підрозділом гетьманського уряду була генеральна військова канцелярія, яка здійснювала військове, адміністративне, фінансове й судове управління.

4. Суд і судочинство, судова система. Продовжували діяти Литовські статuti, Магдебурзьке право, посилювався вплив козацького звичаєвого права. З'явилося й нове джерело права - гетьманські універсали як акти вищої виконавчої влади, обов'язкові для всього населення Гетьманщини.

5. Суттєві зміни у соціально-економічному устрої. На території Наддніпрянщини селянсько-козацьке дрібне землеволодіння стало основним.

6. Фінансова та податкова системи, збройні сили, міжнародні зв'язки. Це свідчило про зрілість внутрішнього державно-господарського механізму, зовнішніх зносин.

Виникнення і розвиток державних та військових структур відбувався поза класичною схемою: держава - військо. Якщо у сусідніх народів армія створювалася для вирішення завдань зовнішньої політики, то в Україні організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорозької Січі) в 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу. Військові структури були не тільки ініціатором побудови державної системи, а й базою для її створення. Провідна їх роль виявилась у тому, що козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя, крім релігійної. Водночас відбувався процес згортання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної форми

правління. Усунення козацьких мас від управління державою, добір керівних кадрів за «своєцьким» принципом згодом призвели до того, що рядове козацтво спокійно спостерігало обмеження автономних прав України у складі Російської імперії.

Політичні тенденції в українському суспільстві

Формуванню української державності стали на заваді несприятливі умови всередині Гетьманщини та невідгідна для неї міжнародна ситуація. Про незавершеність цього процесу свідчать недиференційованість органів влади, невизначеність території та кордонів, паралельне існування двох влад - козацької та королівської, що було зумовлено визнанням гетьманом сюзеренітету (верховного права) короля Польщі. В Гетьманщині великих масштабів набули люмпенізація суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів.

Під час складання реєстру (гетьман наказував старшинам дещо збільшувати його) і повернення в Україну польської шляхти спалахнули повстання, які очолювали полковники-радикали: брацлавський - Данило Нечай, миргородський - Михайло Гладкий. Коли ці повстання почали загрожувати стабільності козацького устрою, Б. Хмельницький 20 вересня 1650 р. видав універсал про застосування смертної кари до їх керівників та активних учасників. Деяких бунтівних старшин було звільнено, або страчено.

Дедалі більше ускладнювалось зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Польща намагалася втягнути її до антитурецької ліги, кримський хан схилив Б. Хмельницького до походу проти Москви. У серпні- вересні 1650 р. 70-тисячне козацько-татарське військо здійснило похід у Молдову, щоб примусити тамтешнього господаря Василя Лупула зайняти дружню позицію щодо України, а також видати дочку Розанду заміж за старшого сина гетьмана Тимофія.

У результаті місії до Стамбула київського полковника Антона Ждановича султан Мухамед IV навесні 1651 р. погодився вважати Б. Хмельницького своїм васалом, тримати при султанському дворі його постійного резидента. На знак приязні султан надіслав гетьману свій каптан, грамоту, пробачив похід у Молдову, велів кримському хану підтримувати союз із Б. Хмельницьким. Це відбувалося вже після того, як гетьман відправив посольство до російського уряду з проханням прийняти Військо Запорозьке під «государеву руку».

Після поразки козацько-селянської армії під Берестечком влітку 1651 р. було підписано Білоцерківський мир (з 2 липня 1652 р. він не виконувався) як «милість короля до своїх підданих». Ним передбачалося зменшити кількість реєстрових козаків до 20 тисяч, під владою гетьмана залишалась тільки Київщина, він втрачав право на здійснення зовнішньої політики; до своїх маєтків поверталися шляхтичі та євреї. Договір сейм не ратифікував, що дало змогу Б. Хмельницькому його порушувати. Проте незгодних з договором козаків та старшин, які напали на польських дипломатів, гетьман карав досить жорстко - до сотні їх було страчено. Проте антигетьманська опозиція не заспокоювалась. Вперто зривалося складання реєстру в Білоцерківському та Корсунському полках.

На Лівобережжі з'явилися самозвані претенденти на гетьманську булаву, на Запорозжі підняв бунт М. Сулима, який хотів оголосити гетьманом Тимофія Хмельницького. Стративши кількох організаторів заворушень, гетьман у січні 1652 р. закінчив складання козацького реєстру.

Незадоволення народних мас труднощами війни проявлялося і в масовому переселенні на Слобожанщину - під захист московської влади. Тисячам козаків надавались там економічні привілеї та пільги. Б. Хмельницький висловив бажання якнайшвидше бачити Україну під рукою московського царя. Щоб пригасити незадоволення, вже наприкінці березня 1652 р. гетьман відновив війну з Польщею. Щоб забезпечити синові Тимофію молдовський трон, Б. Хмельницький направив у Молдову Вінницький, Брацлавський, Уманський полки для боротьби з ворогами господаря Лупула. Похід закінчився восени 1653 р. поразкою козаків, загибеллю Тимофія, погіршенням відносин з Трансільванією і Валахією.

Загалом 1653 р. приніс Україні багато горя, соціальних потрясінь, дипломатичних і політичних невдач. Було розкрито чергову змову проти Б. Хмельницького, а її організаторів страчено. Людські втрати в чотирьох воеводствах України становили щонайменше 40- 50 відсотків населення. Гетьман вдавався до репресивних заходів щодо козаків, які намагалися уникнути військової служби. Лютували епідемії чуми й холери. Наприкінці року виникла серйозна криза в українсько-кримських відносинах. Підписання у грудні кримським ханом сепаратного миру з Польщею було зумовлено заборонаю гетьмана брати ясир на козацькій території, зближенням з Росією (6 грудня 1653 р. на старшинській раді було схвалено рішення щодо московської протекції). У червні старшинська рада втретє відхилила ідею союзу з Оттоманською Портою, але її рішення Б. Хмельницький приховав від султана. Блокуванню з Туреччиною найбільше опиралися І. Виговський та А. Жданович.

Головні складові геополітичної рівноваги в регіоні змінилися не на користь української самостійності. Сталося це через політику Криму, що в 1649 р. дозволив Польщі уникнути розгрому під Зборовом, трагічну Берестейську битву 1651 р. Саме «кримський» чинник, провал зовнішньополітичного

курсу гетьмана у Придунайському регіоні стимулювали становлення нової системи міжнародних відносин, що склалася після 1654 р. Вона зумовила масштабні геополітичні зрушення в центральноевропейському регіоні.

Союз Гетьманату з Московською державою

Події 1648- 1653 рр. засвідчили, що українські козаки спроможні створити власну державу, зруйнувавши при цьому Польщу. Російський цар збагнув, що союзом з Військом Запорозьким можна відкрити собі шлях до Чорного моря, Балкан, Центральної Європи. З донесень дипломатів московська влада знала, що козацька старшина не переймалася умовами політичної автономії. «Кошмар коаліцій» не випадково переслідував козацьку еліту з середини XVII до перших десятиліть XVIII ст. На жаль, в Україні воля до незалежності виявилася слабшою, ніж бажання старшини зберегти свої привілеї у протиборстві з козацтвом; міщани конфліктували з панами й старшиною, братства - з духовенством. І всі шукали силу, що допомогла б їм подолати супротивника. До того ж політичне Україна була поділена між Польщею та Росією, культурно - між Сходом і Заходом.

У 1650 р. патріарх константинопольський Партеній II і патріарх єрусалимський погрожували Б. Хмельницькому анафемою, якщо він відмовиться від протекторату православного московського царя. Політична ситуація в 1653 р. не залишала надій на мир з Польщею, а турецько-татарське покровительство вважалось неприйнятним. Тому гетьман навесні- влітку 1653 р. активізував дипломатичні контакти з царем.

У свою чергу московський цар, втративши надію на здобуття польського престолу, в березні 1651 р. анулював «вічний мир» з Річчю Посполитою від 1634 р. Побоюючись зближення гетьмана з Кримом і Туреччиною, цар, мабуть, повірив погрозам гетьмана піти під владу мусульманських володарів, якщо не одержить протекцію Москви. Фактично наміри Б. Хмельницького і царя збігалися не тільки щодо мети - ослабити Польщу, але й щодо звільнення балканських християн від влади Порти. Обидва вони підтримували зв'язки з болгарами та сербами, тому під час війни Туреччини з Венецією частина султанського флоту постійно перебувала біля Чорноморського узбережжя, боячись нападу козаків.

8 січня 1654 р. у Переяславі почалася рада, яка прийняла рішення, що суттєво змінило українську історію. У ній взяли участь представники козацької старшини, козаки Переяславського полку та мешканці Переяслава. Представників Запорозької Січі на цій раді не було. Після короткого виступу Б. Хмельницького і читання царської грамоти гетьман, посли та старшини пішли до Успенського собору, де сталося перше непорозуміння між сторонами. Б. Хмельницький висловився за обопільність присяги, прагнучи, щоб боярин Василь Бутурлін присягнув від імені царя, що той захищатиме Україну від Польщі й не порушить прав і вольностей усіх станів українського суспільства. Посол відмовився, посилаючись на те, що цар свого слова не міняє. Після довгих суперечок українська сторона погодилась, що слово царя заміняє присягу з його боку; гетьман зі старшиною присягнули на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступне». Гетьман і старшина домагалися від В. Бутурліна хоча б писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але той відмовився і від цього. Взагалі ніякого письмового договору в Переяславі підписано не було. Визначення відносин в усіх сферах між Україною і Московщиною було відкладено на деякий час.

Протягом двох наступних днів старшина з послами обговорювали деталі майбутньої угоди. Головним у ній було те, що між Україною і Московщиною укладено військовий союз, протекція московського царя поширювалася на територію Лівобережної України та давалася царська гарантія збереження всіх прав і вольностей усіх станів українського суспільства.

З Переяслава московські посли поїхали по Україні приводити до присяги населення, що здійснити було непросто. В Полтавському та Кропив'янському полках московських послів побили киями. Відмовилися присягати полковник І. Богун та І. Сірко, який, зібравши невдово-лених, подався з ними на Січ, Уманський та Брацлавський полки. Проте якихось значних виступів проти складання присяги не було.

Наприкінці березня 1654 р. українські посли привезли цареві проект договору у формі петиції з 23 розділів. Основними його пунктами були:

- невтручання царських представників у справи місцевих судів та управління;
- збереження прав і вольностей Війська Запорозького, козаків, шляхти та міщан;
- 60-тисячний козацький реєстр;
- виборність гетьмана і старшини;
- встановлення платні реєстровим козакам;
- право гетьмана приймати чужоземних послів;
- участь московського війська у війні з Польщею.

Два тижні тривало обговорення статей договору. Цей документ, що складався з 11 частин, увійшов в історію під назвою Березневих статей. На жаль, оригінал його не зберігся.

27 березня 1654 р. українські послы одержали відповідь щодо статей договору, царську грамоту з привілеями Війську Запорозькому, грамоту про права й привілеї української шляхти, грамоту гетьманові на володіння Га-дяцьким староством. Майже всі пропозиції української сторони були враховані царем, лише в пункті про міжнародні зносини гетьману заборонялося самостійно вести переговори з Польщею і Туреччиною.

Московський договір 1654 р. був так неясно сформульований, що обидві сторони вкладали в нього різний зміст й кожна підходила до нього з урахуванням лише власних інтересів. До цього часу серед істориків немає однастайності щодо його тлумачення. Україна вбачала в договорі лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана у наступні роки, а Москва з перших днів намагалася змінити політику протекторату на підкорення української території.

Російський історик державного права В. Сергієвич вважав, що цей договір є персональною унією, тобто, він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою і Польщею). М. Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність України від Москви. Російські історики І. Розенфельд та В. М'якотін вбачали в договорі інкорпорацію (входження) України до складу Московської держави. В. Липинський твердив, що в 1654 р. утворився звичайний військовий союз України й Москви проти Польщі, подібний до тих, які Б. Хмельницький уклав раніше з Кримом і Туреччиною, а згодом зі Швецією.

Об'єктивно договір засвідчив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна знайшла сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну та судову владу. Православна церква, як і всі віруючі, вже не зазнавала релігійного переслідування. На той час Москва ще не мала принципових планів щодо відносин з козацькою Україною. Уряд гетьмана також не зовсім усвідомлював можливий розвиток відносин з Московською державою. До того ж йому бракувало необхідного дипломатичного досвіду, гнучкості й послідовності у міждержавних справах. Проте загалом Переяславсько-Московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації у державотворенні. Він офіційно узаконив державний суверенітет Гетьманату, засвідчив правову форму його відокремлення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки й укладення передусім воєнного союзу з Московською державою.

Москва спочатку погоджувалася з «протекційним» характером відносин і вважала Україну державою. Підтримуючи з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти ще до укладення угоди, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, якими відав Посольський приказ, що керував зносинами Москви з іноземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниця.

Непорозуміння між Українською державою та Московою

Акти царського уряду, які обмежували гетьманське правління, не були оприлюднені в Україні, тому в своїй діяльності українське керівництво ігнорувало нав'язувані обмеження. Зокрема, гетьман не брав до уваги московські плани щодо опису та стягнення до царської скарбниці податків з українського населення (до Москви не надійшло жодної копійки зібраних податків. Такий статус (майже незалежної держави) свідчив, що Україна в державницькому аспекті виграла більше, ніж Молдова, Валахія чи Кримське ханство у складі Оттоманської імперії. У сучасному розумінні українсько-російські відносини будувалися не стільки на принципах протекторату, скільки на конфедеративній основі.

3 травня 1654 р. війська Росії і полки наказного гетьмана Івана Золотаренка успішно діяли в Білорусі проти литовсько-польської армії, але спроби Б. Хмельницького закріпити за собою білоруські землі наштовхнулися на опір царя. Під час взаємного суперництва за підкорення Білорусі російські воеводи і козацькі старшини примушували жителів присягати на вірність відповідно царю чи гетьману. Б. Хмельницький у 1654- 1656 рр. прагнув залишити за собою білоруські землі.

У цей період гетьман підписав новий договір з Кримом, за яким татари зобов'язалися більше не допомагати Польщі та не воювати з Росією, а Б. Хмельницький обіцяв не ворогувати з ханством. Фактично це була угода про взаємний нейтралітет.

Перемоги Росії в боях з Річчю Посполитою викликали занепокоєння короля Швеції. Він поспішив оголосити Польщі війну, а влітку 1655 р. захопив частину її території. У вересні шведам здалася Варшава, а російсько-українські війська захопили Люблін.

Литовський гетьман Януш Радзивілл ще 1654 р. пропонував Б. Хмельницькому союз проти Росії. Вважаючи блокування між гетьманом і царем небезпечним для Речі Посполитої, він у серпні 1655 р. прийняв протекцію шведського короля. Свого часу й Б. Хмельницький вів переговори зі шведами, пропонуючи створити то антитурецький, то антимосковський союз.

Зреагував на зміну ситуації і московський цар; наприкінці 1655 р. почалося зближення Росії з Польщею, у результаті якого в листопаді 1656 р. між ними відбулося укладення миру й оголошення війни Швеції. Делегація гетьмана на чолі з Р. Гапоненком на ці переговори не була допущена. На польсько-російських переговорах цар в обмін на обіцянку бути обраним королем Речі Посполитої не заперечував, щоб українські землі залишилися за Польщею, а їх статус був визначений на зустрічі представників Росії, Війська Запорозького й Польщі. Цар дозволив католицьким ксьондзам, яких раніше вигнало білоруське й українське населення, повернутися назад. Майно католицьких орденів і монастирів також поверталось власникам.

Змінилася і зовнішньополітична лінія Б. Хмельницького: він намагався вступити в союз з Молдовою, Валахією, Бранденбургом, Швецією, Семигородом, литовськими дисидентами для боротьби проти Польщі й Росії, хоча у 1656 р. між Україною й Росією існував нейтралітет. Правда, дуже своєрідний: шведсько-українські війська били поляків, а російсько-польські - шведів.

З травня 1657 р. різко загострилася боротьба між українськими старшинськими угрупованнями: радикальним, національно-патріотичним, поміркованим. Прийняте у квітні під тиском гетьмана 26 старшинами рішення про наслідування булави після його смерті молодшим сином Юрієм (Юрасем) не стало для старшин стримуючим фактором. Розуміючи, що Юрій надто молодий для керівництва державою, гетьман призначив його опікунами полковника Григорія Лісницького, генерального осавула Івана Ковалевського, генерального писаря І. Виговського. Навесні 1657 р. почалися заворушення у Запорозькій Січі, повстання на Слобожанщині, дестабілізувалася ситуація в багатьох полках. Козаки, селяни звинувачували старшину в надмірних поборах, незаконному збагаченні. За три дні до смерті Б. Хмельницького польське керівництво схвалило нову стратегію боротьби з Україною: обіцяти привілеї старшині, вести її проти Москви, а в разі незгоди - карати; роз'єднувати чернь і козацькі верхи; грати на протиріччях Москви й Гетьманату.

Головним підсумком боротьби 1648- 1657 рр. було створення автономної за статусом української козацької напівдержави з територією, кордонами (хоча й не чітко визначеними), органами влади, збройними силами, правовими нормами на базі звичаєвих законів, визнання її існування деякими державами. Намітився процес економічної інтеграції українських земель, почався рух суспільства у напрямі протокапіталістичного розвитку. Однак такий перебіг подій не влаштував ні Польщу, ні Росію, ні Туреччину, тому вони зробили все, щоб заблокувати самостійний розвиток Гетьманату. Негативну роль у становленні української державності зіграв також глибокий розкол всередині українського суспільства.

Загалом Гетьманат за часів Б. Хмельницького як старшинсько-козацька республіка був сплавом моделі Речі Посполитої та сотенно-полкової системи козацької армії. Це була воєнізована держава, в якій система козацтва механічно переносилась на адміністративно-територіальну, що породжувало численні проблеми. Політичною елітою козацької держави була реєстрова старшина, а представники запорозької старшини - військовими ватажками. Крім того, в Гетьманаті переважали монархічні та династичні тенденції.

Криза козацької автономії

Після смерті Б. Хмельницького посаду гетьмана впродовж місяця формально обіймав його 16-річний син Юрій. Проте старшина майже відверто ігнорувала його повноваження: тиждень Миргородський полковник Г. Лісницький не віддавав йому булаву й бунчук батька, поширювалися чутки щодо хворобливості Юрія (приступи епілепсії, грижа). У результаті І. Виговський спершу став виконуючим обов'язки гетьмана, а наприкінці жовтня 1657 р. у Корсуні його обирають гетьманом. Так було зірвано план Б. Хмельницького щодо спадкового гетьманства.

Виговський мав намір будувати типову для середньовіччя аристократичну республіку, що посилювало охлократичні тенденції в масах, послаблювало центральну владу, стимулювало безчинства старшини. В економічній політиці замість польської шляхти панувала українська. Швидко рід Виговських став найбагатшим в Україні.

Напружені стосунки склалися у Виговського з Запорожжям. Ще у вересні 1657 р. січовики втопили в Дніпрі посланців гетьмана до кримського хана. Спроба Виговського перешкодити торгівлі запорожців з Гетьманщиною ще більш погіршила стосунки між ними.

У першій половині 1658 р. гетьман погодився на вимоги царя про передачу до складу Росії деяких білоруських міст, призначення воєвод не лише до Києва, але й до п'яти інших великих українських міст. До літа 1658 р. Виговський намагався владнати стосунки з Москвою, щоб з допомогою російських воєвод вивести з реєстру антигетьманські сили.

У Москві були впевнені, що Україна остаточно злилась з Росією, а її повернення під протекторат польських королів неможливе. Саме ця впевненість спонукала до спроб обмежити права України, взяти під контроль її зовнішню політику, збір податків, розмістити воєвод і військові гарнізони в Києві та інших

містах. Такі дії Москви підштовхнули Виговського до рішення про повернення до складу Польщі, якій він був ближчим і духовно.

Через те, що І. Виговський спирався виключно на старшину, його ігнорування гострих суперечностей між старшиною і козацькими низами створило вибухонебезпечну ситуацію. У братовбивчій боротьбі загинуло щонайменше 50 тис. осіб.

Політичні прорахунки гетьмана призводили до ситуацій, з яких він не міг знайти вихід. Виговський налаштував проти себе різні верстви населення і більшість старшин. Маючи в розпорядженні 40- 50-тисячну армію, гетьман не наважувався розпочати рішучих дій проти повстанців, а вдався до пошуків допомоги за межами України, вперше використав татарські загони для боротьби з народом, погодився на прибуття російських воєвод до найголовніших міст і передачу їм адміністративної влади. Він прохав надіслати комісарів з військовими підрозділами для складання козацького реєстру, перепису міщан, млинів, оренд тощо, підштовхуючи в такий спосіб царський уряд до подальшого обмеження суверенітету козацької України. Водночас гетьман вів активну антимосковську агітацію.

Серйозних змін зазнала й державотворча ідея, бо під час переговорів з польською стороною І. Виговський під її тиском відмовився від таких принципів, як суверенність і соборність Української держави. Про це свідчить укладений на початку вересня 1658 р. між Виговським та польським урядом Гадяцький договір, за яким Руське князівство у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств поверталось на правах автономії до складу Речі Посполитої. За польським зразком утворювалися органи влади, відновлювався адміністративно-територіальний поділ. Руське князівство позбавлялося прав суб'єкта міжнародних відносин.

У соціально-економічному аспекті передбачалося відновлення тих форм феодального землеволодіння, експлуатації селян і міщан, що існували до визвольної війни, відновлення маєтків вигнаних панів. Козакам «як людям лицарським» підтверджувалися усі їх права й вольності, вони звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, підлягали лише гетьманській юрисдикції. За гетьманським клопотанням по 100 козаків з полку могли отримати шляхетство, однак мали право проживати тільки в традиційно козацькому районі - на півдні Київського воєводства. Для карбування грошей із зображенням королівської особи дозволялося відкрити карбівню. Відновлювалися права православної церкви. Щодо унії, то в одному акті передбачалося її збереження, в іншому - скасування. Планувалося також відкрити дві академії та без обмежень середні школи і друкарні.

Оскільки польський уряд вважав, що зробив надто великі поступки, то до часу ратифікації договору (травень 1659 р.) домігся від І. Виговського згоди на обмеження автономних прав України. Так, чисельність реєстрових козаків зменшувалась до 30 тис. осіб, унія залишалася, православні могли обіймати посади урядників лише у Київському воєводстві, а в Брацлавському й Чернігівському - попеременно. Було знято застереження про необов'язковість для Війська Запорозького брати участь у війні Речі Посполитої проти Росії.

Отже, договір, *по-перше*, узаконював поділ українських земель на дві частини й унеможлилював їх воз'єднання у межах національної держави. *По-друге*, докорінно змінював політичний устрій козацької України й зводив нанівець її державну автономію. Уряд Руського князівства втрачав самостійність у внутрішній політиці й позбавлявся права на зовнішні зносини. Відновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації поділу полково-сотенного. *По-третє*, він передбачав ліквідацію витвореної під час визвольної боротьби моделі соціально-економічних відносин. Козацтво усувалося від управління, чільне місце знову посідала шляхта. Відновлювалися велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання, кріпацтво.

Положення договору зводили нанівець державний суверенітет козацької України, якого вона спромоглася добитися у 1654 р., уклавши договір з Росією. Польська сторона не погодилася на державну рівноправність України, а лише на автономію Наддніпрянщини, усунула все, що нагадувало б українську державність.

Оскільки ідея Руського князівства могла стати могутнім чинником для об'єднання народних мас України, Польща під час укладення восени 1660 р. Чуднівського договору, який підтверджував статті Гадяцького, вилучила положення про його утворення. Згодом проігнорувала й інші умови, оскільки для неї була неприйнятною сама ідея української автономії. Українська автономія у межах Польщі вмерла швидше, ніж встигла народитися.

Погіршилися українсько-російські відносини, а наприкінці жовтня 1658 р. за наказом Виговського почався наступ полків української армії на російські військові тили. Козацькі полки витіснили російські гарнізони з території Гетьманщини, а суперники гетьмана формували в Білгороді 30-тисячний український полк, що став основою військ чергового претендента на булаву І. Безпалого, якого підтримував воєвода Г. Ромоданівський. Хоча наприкінці червня 1659 р. І. Виговський завдав поразки російським військам під

Конотопом, вів інтенсивні переговори з Туреччиною, Австрією, Швецією, Бранденбургом, але досягти свого не зміг. На козацькій раді у жовтні 1659 р. його послы, які повернулися з Варшави, були порубані, а сам І. Виговський врятувався втечею.

Розпад Гетьманщини

«Чорна рада» під Фастовом 27 вересня 1659 р. обрала гетьманом Юрія Хмельницького, але відсутність у нього твердої політичної волі, неврівноваженість характеру зробили його зняряддям у руках старшинських угруповань.

За умовами Переяславського договору з Москвою (жовтень 1659 р.) гетьман не мав права без дозволу російського царя виступати з полками в похід, призначати полковників та інших посадових осіб, українська церква зобов'язувалась перейти під владу московського патріархату. Крім того, гетьман втрачав право на дипломатичну діяльність, російські гарнізони і воєводи розміщувалися в шести містах Гетьманщини. Між тим старшина розраховувала на приєднання до України частини білоруських земель, напівнезалежну зовнішню політику, присутність російського воєводи лише в Києві. Прийнятий під тиском Москви договір розчарував навіть прихильну до Росії козацьку еліту. Даремно полковники П. Дорошенко та О. Одинець у листопаді 1659 р. домагалися в Москві анулювання неприйнятних для Гетьманщини статей. Щоб пригасити пропольські настрої, царська влада заарештувала й вислала до Сибіру обох братів Нечаїв та шість представників роду Виговського.

Влітку 1660 р. російські й українські полки рушили на Правобережжя, але після кількох невдач в боях з поляками Юрій Хмельницький у жовтні підписав з Річчю Посполитою Слободищенський трактат, за яким Гетьманщина входила до її складу на правах автономії. З таким рішенням категорично не погодилися лівобережні полковники, тому протягом 1661-1663 рр. громадянська війна розгорілася з новою силою.

Погіршення стратегічної ситуації змусило російського царя дати таємну інструкцію своїм дипломатам: якщо Польща, Крим і Туреччина об'єднаються для боротьби з Росією, слід обіцяти королю не лише Правобережну, але й Лівобережну Україну. В цей час польсько-російський фронт пролягав по Західній Двіні та Дніпру, а на Лівобережжі спалахували повстання проти російських військ і гарнізонів. Однак спроби українсько-польської армії двічі - у 1660 та 1662 р. - підкорити Лівобережжя нашоувались на опір місцевого населення і козаків, очолюваних родичами Б. Хмельницького - переяславським полковником Я. Сомком і ніжинським - В. Золотаренком. Після загибелі під Ржашевом та Каневом майже 8 тисяч козаків Ю. Хмельницький у січні 1663 р. відрікся від булави (такий намір він висловлював з лютого 1660 р.), прийнявши чернечий постриг.

Боротьбу за гетьманську булаву розпочали Я. Сомко, Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко, П. Тетеря, І. Брюховецький, В. Золотаренко. На передній план виступали регіональні інтереси старшинської верхівки, а не ідея загальнонаціональної єдності. Лівобережна еліта, підтримувана представниками царя, дедалі більше відривалася від правобережної. Козаків слобідських полків - Охтирського, Сумського, Ізюмського, Харківського - воєводи часто використовували як розвідників проти правобережних. Полтавський полк під орудою Федора Жученка здійснював набіги на Слобожанщину. І ті, й інші ігнорували інтреси селянства, старшина зловживала владою, наживалася на експлуатації мас.

У січні 1663 р. на раді в Чигирині гетьманом Правобережжя стає П. Тетеря, якого підтримували кримські татари. На Лівобережжі найбільш реальними кандидатами на булаву були наказний гетьман Я. Сомко і кошовий Запорозької Січі, колишній служник Б. Хмельницького І. Брюховецький. За згодою царя 17-18 (27-28) червня 1663 р. під Ніжином відбулася «чорна рада», в організації якої взяв участь і російський князь Д. Великогагін із загоном стрільців. Вибори, на яких були присутніми понад 30 тисяч козаків, набули такого неконтрольованого характеру із взаємними образами, погрозами, бійкою, що представники Росії їх покинули. Гетьманом Лівобережжя було обрано І. Брюховецького, який обіцяв приборкати експлуаторські апетити «золотожупанників», поліпшити життя збіднілого козацтва, міщанства й посполитих. Його суперники пізніше були заарештовані й страчені.

Таким чином, *перший етап громадянської війни* 1658-1663 рр. завершився територіальним розколом України, що породило наступний виток боротьби за владу, полегшувало процес інкорпорації Гетьманщини до складу Російської держави. Колись єдина Українська держава розпалася по Дніпру на Лівобережну і Правобережну, з протилежною орієнтацією на зовнішні сили. Верхівка Правобережної України більше схилилася до республіканської Польщі, Лівобережної - до самодержавної Росії. У кожному регіоні різні групи населення теж мали протилежну орієнтацію, що надавало визвольній боротьбі особливої трагічності й складності. Відцентрові тенденції набули організаційно-державного оформлення, тому Українська держава як єдиний суспільно-політичний організм перестала існувати. На її теренах формувалися два державних утворення з окремими урядами, військами, фінансами, політикою, причому обидва перебували у стані війни.

У такій непевній політичній ситуації І. Брюховецький укладає договір з Москвою (1665), який суттєво обмежив автономні права України. Хоча царські урядовці не підтримали його пропозицію про зміну державного устрою Гетьманщини воєводським правлінням, але повноваження російських воєвод в Україні розширилися. Вони отримали право втручатися в управлінські, військові та фінансові справи України.

Наступ російського самодержавства на автономність, послідовне звуження прав органів української феодальної державності хвилювали козацьку старшину, яка була найбільш зацікавлена у зміцненні своєї влади над козацтвом і селянством. Саме з цієї причини гетьмани як виразники старшинської політики продовжували вести пошук союзників.

Частина прихильників козацької автономії не могла відмовитися від своїх вимог, не бажала примиритися з роллю безмовних виконавців волі бюрократії. Ці патріотичні сили, що протиставили себе угодовцям, очолив гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1665- 1676). Проте всі його спроби об'єднати Гетьманщину з допомогою Росії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини закінчилися невдачею: 30 січня 1667 р. Росія й Польща уклали Андрусівський договір, за яким до Росії відходили Смоленськ, Новгород-Сіверський, Лівобережна Україна, а також Київ з околицями. Запорозька Січ була спільним володінням обох держав. Землі Правобережної України, вся Білорусь залишалися за Польщею.

Андрусівський договір не приніс миру українській землі. На обох берегах Дніпра продовжувались козацько-селянські повстання. Населення Лівобережної України найбільш було незадоволене намаганням російського уряду урізати політичну автономію України, а головне - втручанням російських воєвод у місцеві справи. Московському уряду довелося в 1669 та 1672 р. в договорах з гетьманами Дем'яном Многогрішним та Іваном Самойлови-чем обумовити компетенцію російських воєвод лише як воєначальників російських загонів без права втручатися у будь-які внутрішні українські справи. Російські гарнізони зобов'язані були утримувати себе за рахунок власних коштів, купуючи продовольство у призначених гетьманом місцях, але незаконні постої, викрадання худоби, реквізиції продовольства тощо не припинялися.

Найбезцеремонніше воєводи втручались у політичне життя Лівобережної України під час виборів нового гетьмана: російські війська оточували козацьку раду, а напередодні старшина обов'язково «радилася» з воєводою.

Найбільше було звужено зовнішньополітичні функції Гетьманату. Якщо за І. Брюховецького право самостійних дипломатичних зносин було відновлене, то в 1669 р. їх заборонили гетьману Д. Многогрішному, в 1672 р. - І. Самойловичу, хоча останній з відома Москви і мав такі контакти.

Гетьмани й старшини будували свої політичні плани всупереч інтересам та прагненням мас, що практично прирікало їх на поразку. Московський уряд постійно використовував це протиріччя і з певним успіхом проводив свою політику. Гетьмансько-старшинська система не була універсальною, єдиною владою на Лівобережній Україні, її багато в чому контролювала, а нерідко й дублювала російська наказна система. Загалом після 1654 р. всі найважливіші державні справи щодо України царський уряд вирішував через Посольський наказ, у складі якого діяла спеціальна канцелярія - Малоросійський наказ («Наказ Малої Росії») з широкими адміністративними, військовими й судовими повноваженнями. Він став посередником між царським урядом та лівобережним, правобережним і запорозьким козацтвом. Як орган російського державного управління, він спрямовував свою діяльність на зміцнення феодально-кріпосних відносин, придушення «сепаратистських» настроїв в Україні, мав право давати згоду на вибори нового гетьмана й генеральної старшини. На генеральній раді обов'язково мали бути присутніми послы - представники наказу, які контролювали вибори гетьмана. Вони ж вручали новому гетьману знаки його влади.

Через нього здійснювалося листування царя з гетьманом. У резиденції гетьмана майже невідлучно перебували його представники, спостерігаючи «за діями гетьманської адміністрації». До його обов'язків належали контроль за духовенством, деякі судові функції (справи з кримінальних та цивільних злочинів чиновників наказу, воєвод, інших служивих росіян).

Безчинства турецьких і татарських загонів, нескінченні військові дії, постої російських і українських полків від Дністра до Азова - усе це переповнило чашу терпіння місцевого населення. Селянські бунти стали буденним явищем через розширення експлуатації посполитих з боку старшинської верхівки.

У вересні 1676 р. П. Дорошенко склав гетьманські повноваження і присягнув на вірність цареві. Цей рік став рубіжною датою в національній революції, засвідчивши, що українському народові так і не вдалося створити власну державу, яка об'єднувала б у своїх межах всі етнічні території. Хоча в другій половині 60-х - першій половині 70-х років XVII ст. політичний розвиток козацької України характеризувався поліцентризмом політичної влади і розчленованістю її території, все ж існувала єдина державна структура - Гетьманщина.

Наслідки боротьби за гетьманську булаву після смерті Б. Хмельницького виявилися катастрофічними. Відсутність у багатьох гетьманів та полковників державницького мислення, їхня психологія підданих, а не володарів, нерозвинутість державно-національної філософії не дали змоги Україні рівноправно увійти в коло європейських держав. Патріотичний дух був проігнорований на раціонально-державними проблемами, а православ'ям, інтереси мас і еліти розходилися. Перебуваючи у центрі інтересів кількох великих держав, Україна майже не мала шансів на досягнення незалежності. Хоча козаки й були вправними вояками, але за рівнем організації, військової тактики їх військо поступалося збройним силам Туреччини, Росії, Криму, Польщі. Незважаючи на те, що за рівнем розвитку ці країни перебували у «другому ешелоні» Європи, вони мали значно більше можливостей для самостійної, імперіалістичної політики.

Вибори на козацькій раді в Коломаці у липні 1687 р. гетьманом Лівобережної України генерального осавула Івана Мазепи закінчили драматичний період в історії України, стрижнем якого була революційна хвиля зі складною амплітудою 1648- 1676 рр.

Причини поразки національної революції:

- відсутність загально визнаної суспільством національно-державницької ідеї; переважання регіонально-кланових інтересів у верхівки;
- перманентна політична боротьба між старшинськими угрупованнями, під час якої вони створювали блоки з іноземними державами, часто нехтуючи інтересами власного народу;
- ігнорування більшістю еліти ідеї створення спадкоємного гетьманства, утвердження республікансько-олігархічної форми правління, що призводило до суперництва за гетьманську булаву і вело до численних зловживань старшини на місцях;
- принципові помилки в проведенні соціально-економічних перетворень, що зумовлювало розкол в українському суспільстві та створення ворогуючих соціумів.

Водночас доба української революції засвідчила зародження, існування та розвиток суттєвих для подальшої політичної історії України *особливостей*:

- вперше державотворча ідея опанувала соціальними низами, які стали провідною силою у боротьбі за українську державність;
- Запорозька Січ як політичне утворення була зародком Української національної держави, продовженням національно-державницької традиції українського народу, перерваною зникненням з історичної арени Київського та Галицько-Волинського князівств;
- республіканська форма правління, що передбачала участь широких мас у вирішенні життєво важливих питань, забезпечила політичну активність і мобільність Козацької держави;
- в організації політичної системи стихійно окреслилися примітивний розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, хоч концептуально і законодавче упорядкованим він не був;
- козацька держава була форпостом усвідомленої, організованої боротьби за інтереси та права українського народу, захисником його національно-культурних і духовних цінностей;
- якісно новий рівень існування української державотворчої традиції, однією з домінантних рис якої було самоврядування, що стало могутнім імпульсом для розвитку політичної самосвідомості українського народу;
- козацька держава, поставши у руслі державницької традиції України-Русі, стала її політичною спадкоємницею, розвинула українську державницьку ідею. Якщо на початках своєї боротьби Б. Хмельницький не ставив за мету створення Української національної держави, то згодом він сформулював положення про соборність українських земель;
- народні маси набули досвіду боротьби проти національно-релігійного гноблення, соціальної нерівноправності й економічного визиску;
- було зірвано плани Ватикану про укладення «універсальної унії».

Понад сто років після поразки революції продовжувала існувати автономія українського Лівобережжя, що сприяло кристалізації нової інтелігенції, національної самосвідомості, національно-державницької ідеї.

Запитання. Завдання

1. Які фактори спричинили загострення соціально-економічного і політичного становища на українських землях у середині XVII ст.?
2. Проаналізуйте погляди та їх еволюцію ідеологів козащини на державний устрій Гетьманщини.
3. Якими були мета, характер, рушійні сили і результати української Визвольної війни 1648- 1654 рр.?
4. Охарактеризуйте особливості зародження Української козацької держави.
5. Які наслідки для України мала Переяславська угода й московські Березневі статті 1654 р.?

6. Які причини та політичні наслідки громадянської війни в Україні наприкінці 50-х - на початку 60-х років XVII ст.?

7. Обґрунтуйте причини та уроки поразки української Визвольної війни.

Ліквідація української державності Особливості територіально-політичного устрою Гетьманщини

Територія Гетьманщини наприкінці XVII ст. охоплювала Лівобережну Україну та Київ з навколишньою місцевістю. Хоча п'ять слобідських полків очолювала полкова й сотенна старшина, але політично-адміністративну владу у Слобожанщині в основному здійснював від імені царського уряду воевода Белгорода.

До травня 1686 р. Запорозька Січ підпорядковувалась адміністрації Польщі та Росії, воля гетьмана до уваги не бралася. За договором про «Вічний мир» від 26 квітня (6 травня) 1686 р., Польща відмовилася від протекторату над Січчю.

Від середини XVII ст. і до 80-х років XVIII ст. на Гетьманщині й до 1765 р. на Слобожанщині зберігалися особливі збройні сили - козацьке військо. Найбільшу групу становили «городові» козаки, тобто ті, що проживали в населених пунктах. Кількість їх протягом другої половини XVII - XVIII ст. була різною: формально - від 20 до 30 тисяч, фактично - до 55- 89 тисяч.

В 70-ті роки XVII ст. були сформовані «охотницькі» (наймані) полки, які використовували переважно для придушення народних виступів.

У липні 1765 р. маніфестом Катерини II замість розформованих слобідських полків були створені чотири гусарських та один уланський полки.

Тогочасна Гетьманщина була старшинсько-козацькою республікою, в якій старшина й козацтво становили елітарну верхівку, що користувалася привілеями й перевагами республіканського правління. На думку деяких учених, вона стала своєрідним сплавом людей Речі Посполитої та сотенно-полкової системи козацької армії. Військовий характер держави зберігався майже до кінця XVIII ст., породжуючи численні проблеми.

Хоча національні державні інститути у формі гетьманського уряду і полково-сотенного адміністративного устрою існували з 1663 по 1714 рік (з перервами) і на Правобережній Україні, але прерогативи гетьманського уряду у підросійській Україні були значно ширшими й ефективнішими. Польська влада фактично не визнавала автономних прав правобережних гетьманів українського козацтва на території Волині, Київщини й Поділля.

Територія Української козацької держави з другої половини XVII ст. на заході межувала з Річчю Посполитою по Дніпру, починаючи від порогів і доходючи до низинної течії р. Сак. Орель окреслювала південну межу краю, а північно-західний рубіж володінь Війська Запорозького і Польщі простягався вгору по Дніпру до Чигирина, звідти до Чорного лісу.

В окремі періоди кордони змінювалися: наприклад, у 1713 р. внаслідок російсько-турецького договору про мир південний кордон Туреччини пройшов між річками Орель і Самара. Крім того, навіть у 1745 р. Колегія іноземних справ Росії визнала, що державні кордони з Польщею остаточно не встановлені.

Суттєвим було й те, що до 1754 р. існували внутрішні кордони між власне Росією та Гетьманатом.

Наступ на політичну автономію України. Правління гетьмана Івана Мазепи

Російський абсолютизм не міг змиритися з існуванням на території Лівобережної України демократичних традицій військово-козацької системи, зміцненням та розширенням елементів Магдебурзького права. Тому неминучість ліквідації цих соціально-політичних інституцій і запровадження загальноімперських норм було лише питанням часу. Однак цей процес тривав значний історичний період.

За умовами «Вічного миру», укладеного між Польщею та Росією у 1686 р., Москва зберегла за собою Лівобережжя, Київ з округою. Правобережжя відійшло до Речі Посполитої, яка пообіцяла не заселяти середньої Київщини польськими колоністами.

Російська влада ще до виборів гетьманом І. Мазепи (липень 1687 р.) ревізувала автономні устої Гетьманату. До Глухівських статей 1672 р. долучилися нові обмеження: тепер не тільки гетьмана, але й старшину не можна було зняти з посад без дозволу царського уряду. Водночас, реалізуючи намагання старшини стати спадково-привілейованим станом, Москва підтвердила права на мастки, одержані старшиною, звільнила її від податків на утримання війська, відмежувала козацький стан від міщан та селян. Коломацькі статті (міждержавний договір, укладений 1687 р. на р. Коломаці (тепер - Харківська область) між новообраним гетьманом І. Мазепою й козацькою старшиною, з одного боку, та Москвою - з іншого вперше заперечували державність України, але завдяки І. Мазепі цей пункт повністю не був реалізований.

Мазепа Іван (бл. 1639- 1709) - гетьман України, політичний діяч і дипломат. Народився на Київщині в шляхетській українській родині. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом - у Варшаві в єзуїтській колегії. Кілька років жив за кордоном - у Німеччині, Франції, Італії, Нідерландах, де вивчав дипломатію, військову справу та мови. У 1659- 1663 рр. був на службі при дворі короля Польщі, виконуючи дипломатичні доручення. В Україну повернувся у 1663 р., а в 1669 р. став командиром особистої охорони гетьмана П. Дорошенка. У 1682 р. призначений генеральним осавулом при лівобережному гетьмані І. Самойловичу. У 1687 р. на раді старшин його обрали гетьманом України. На по-чатках свого гетьманства зумів здобути прихильність московського царя Петра I та його двору. Проте дбав про збереження у Гетьманщині прав і вольностей. Здійснював політику об'єднання українських земель на основі станової держави західноєвропейського зразка з одночасним збереженням традиційного козацького устрою. Дбав про інтереси козацької та аристократичної верхівки, що викликало невдоволення у нижчих верств населення. Незадоволений політикою московських можновладців, потайки шукав союзу з Річчю Посполитою та Швецією, сподіваючись з їх допомогою відновити незалежність України від Московщини. При цьому жорстоко розправлявся з політичними конкурентами з числа козацьких ватажків. Після поразки шведсько-українського війська у Полтавській битві (1709) разом зі шведським королем Карлом XII відступив у землі, контрольовані турками. Помер у 1709 р. в передмісті Бендер. Похований у Святогорському монастирі румунського міста Галаца.

Період правління І. Мазепа був не простим для українського суспільства. Бюрократ і дипломат за характером, він намагався підтримувати добрі стосунки з Петром I та структурами московського уряду. У внутрішній політиці придушував будь-які вияви козацького «вільнодумства» й водночас зміцнював кріпосницькі домагання старшини, її станові права. При Мазепі процес знищення автономії України і форм виборного козацького правління набирав темпів.

Соціальна політика Мазепа, що насамперед враховувала інтереси старшини (хоча він намагався обмежити її апетити), не давала йому змоги розраховувати на масову підтримку українського населення в 1708 р., коли він змінив політичну орієнтацію. Напевне, мав рацію М. Грушевський, коли писав, що в народних масах Мазепа не мав популярності, його вважали в Україні панським гетьманом, старшинським вірним прислужником московського уряду, пильним виконавцем царських указів, що так важко падали на Гетьманщину.

І. Мазепа, як зазначав М. Брайчевський, реально служив реставрації феодально-кріпосницьких порядків у краї. Як відомо, земельна власність старшин існувала у формі рангових (гетьманські та царські пожалування, надані на період перебування на певній посаді) та приватних володінь. Дедалі виразнішою ставала тенденція перетворення тимчасових (рангових) фільварків на постійні. Генеральні й полкові старшини ставали власниками великих латифундій. Існували також козацькі й селянські господарства по 50- 80 десятин, в яких було по 20- 30, а то й більше голів великої рогатої худоби. Збільшувалася земельна власність православних монастирів: на початку XVIII ст. їм в Гетьманщині належало майже 300 сіл та хуторів. Старшина, шляхта й монастирська влада різними способами перетворювали козаків на своїх підданих. Цей процес подекуди супроводжувався насильством і зловживаннями. Поглиблювалася майнова нерівність серед козацтва, а 1698 р. вона була узаконена: козаків розділили залежно від майнового стану на виборних (несли військову службу) і підпомічників (надавали допомогу виборним при спорядженні їх на службу).

Становище старшин особливо зміцнилося на початку XVIII ст. Реформи у сфері судочинства та податків (за Мазепа податок з волоки становив у середньому 1 крб. 20 коп. щорічно, а після нього - 2 крб. 88 коп.), опора на еліту свідчили про намір гетьмана створити в Україні прошарок національної аристократії, щоб за її підтримки зберегти оптимальний рівень автономії у складі Російської держави. Свої повноваження І. Мазепа захищав всіма засобами, в тому числі вдавався й до каральних експедицій, провокацій, страт, зближення із царем та його вельможами. Багато уваги доводилось приділяти запорожцям, які іменували гетьмана «вітчимом України». Наприкінці 1689 р. серед них зміцніла група козаків та старшин з пропольською орієнтацією. Гетьману вдалося з допомогою агентурної розвідки перехопити делегацію січовиків, яка прямувала до польського короля. На прохання І. Мазепа Петро I припинив постачання до Січі хліба й зброї, сукна та свинцю. Однак уже в травні 1690 р. запорожці били татар, допомагаючи Польщі, а протягом 1691- 1693 рр. на службу до короля перейшло до 2 тис. козаків. Тоді гетьман змінив тактику й домігся, щоб січовикам цар сплатив борги одразу за два роки.

Вербуючи прихильників, Мазепа своєчасно й щедро виплачував козакам кінних полків гроші, сердюкам (гвардії) - одяг та платню. На відміну від І. Брюхо-вещького, який хотів відокремити державні фінанси від гетьманського майна і передати перші під контроль царя, І. Мазепа об'єднав державні й гетьманські фінанси.

Не сприяв підвищенню авторитету гетьмана його конфлікт з організатором визвольного руху на Правобережжі Семеном Палієм. Якщо Палій уособлював демократичну ідею суспільно-політичного ладу в Україні, то Мазепа - аристократично-панську. Не підтримували гетьмана й міщани, які постійно скаржилися на сваволю козацької старшини саме Петру І. Проти Мазепи працював і релігійний чинник, бо, знаючи про його службу при дворі польського короля, українська людність вірила чуткам про те, що гетьман - таємний католик. Незважаючи на те, що він пожертвував на будівництво й реконструкцію церков, монастирів, забезпечення колегіумів, допомогу спудеям величезні особисті кошти: більше мільйона золотих дукатів та мільйон злотих, 186 тис. крб.

Ознайомившись з принципами державного будівництва у Франції, Голландії, Італії, Німеччині, Мазепа став прихильником саме європейських засад державності, які тогочасне українське суспільство сприйняти не могло. Гетьман зробив ставку на «Лева півночі» - шведського короля Карла XII, бо з ним шукали союзу Англія, Франція, він був «Александром Македонським XVIII ст.», але цей вибір виявився не раціональним.

Саме за Мазепи Росія почала максимально використовувати продуктивні сили, військовий потенціал України для задоволення власне російських, імперських апетитів. Посилилися спроби русифікації населення, особливо верхівки: гетьман і старшина повинні були всіляко пропагувати змішані шлюби українок з росіянами, в офіційних установах російська мова почала витіснити українську, у важкому становищі перебувало національне книгодрукування.

Майже щорічно російські війська здійснювали походи в напрямі Кримського півострова, бо Росія намагалася закріпитися на Чорному морі. Мазепа теж посилав козаків у такі походи, але вони воювали неохоче, розуміючи, що після захоплення Криму потреба в Запорозькій Січі та реєстровому козацтві зникне.

З початком у 1700 р. російсько-шведської війни козацькі полки регулярно посилали на поля боїв у Балтії та Польщі. Нерідко їх підпорядковували офіцерам-іноземцям, які зверхньо ставилися до козаків, не звертали уваги на значні втрати в боях з вишколеними й краще озброєними шведськими військами. Козаки потерпали також від незвичного клімату, хвороб, незадовільного матеріального забезпечення.

Війна вимагала величезних коштів, тому гетьманська адміністрація постійно запроваджувала нові податки, а це збільшувало соціальну напруженість в суспільстві. Люди втікали на підпорядковану Січі територію, багато їх знайшло притулок на Правобережжі. Частина гетьманської старшини, невдоволена політикою Мазепи, слала на нього доноси до Москви. Але цар не йняв їм віри. Водночас Петро І виношував плани ліквідації козацьких полків, призначив князя О. Меншикова головнокомандувачем російськими та українськими загонами в Гетьманщині на випадок наближення до неї шведської армії. Російські чиновники почали контролювати витрати на утримання козацьких полків, було реквізовано значну кількість гетьманської артилерії. Цілком ймовірно, що на посаду гетьмана готували О. Меншикова, а клопоти царя щодо надання І. Мазепі титулу князя Священної Римської імперії були зумовлені бажанням «компенсувати» втрату ним булави.

І. Мазепа та його прихильники добре розуміли, що будь-який результат шведсько-російського суперництва матиме для Гетьманщини тяжкі наслідки. Тому після довгих роздумів було вирішено звільнитися від московської опіки, перейшовши під протекторат Швеції. Раптовий поворот Карла XII восени 1708 р. в Україну (замість очікуваного маршу в напрямку Москви) суттєво змінив плани І. Мазепи, який опинився перед важкою дилемою: залишитися вірним царю чи приєднатися до військ шведського монарха. Політичний вибір гетьмана став для Петра І неприємною несподіванкою, тому московська влада застосувала полярні методи поводження з українським народом: з одного боку, суворо карала російських військовослужбовців за наругу над жителями Гетьманщини, ліквідувала деякі статті оподаткування, з іншого - жорстоко карала та знищувала прихильників Мазепи.

Назавжди перейнявшись недовірою до козацької старшини, Петро І влітку 1709 р., відкинувши після перемоги в Полтавській битві обіцянки про збереження «козацьких прав і вольностей», призначив резидентів (наглядачів) при гетьманському дворі. Вони повинні були стежити за переміщенням запорожців на кордонах Гетьманщини, боротися з «мазепинською» агітацією, контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана І. Скоропадського тощо. Ясно, що це був перший крок на шляху до ліквідації гетьманської посади взагалі, що й сталося у липні 1722 р. Згодом настала черга втручання російських представників у кадрову політику Гетьманату, уніфікації українських державних порядків до російських зразків, примусової інтеграції господарства Лівобережної України до російського. З 1712 р. утримання розквартированих в Гетьманщині російських полків було покладене на українських платників податків. Розпорошена й роз'єднана українська еліта виявилася не здатною опиратися імперській політиці царизму. Виступ І. Мазепи та його прибічників лише на короткий час загальмував інкорпораційні процеси, які після його поразки розвивалися з новою силою.

Інакше й не могло бути. Адже з такого важливого культурно-освітнього центру, яким була Києво-Могилянська академія, головним чином поширювалась консервативна, промосковська і промонархічна тенденція у розвитку політичної думки. Саме вони, а не національно-патріотичні й автономістичні ідеї з середовища, близького до козацької старшини, формували суспільну атмосферу.

Політичні причини та наслідки поразки Мазепи

Тільки неймовірний збіг обставин міг забезпечити успіх намагання Мазепи протистояти російському царю. Більшість зовнішніх і внутрішніх чинників зумовлювали неминучість його поразки. До них передусім належать:

- розчленованість українських земель між Росією і Польщею, що спричиняло відмінності в політичній орієнтації української еліти, соціальних верхів, духовенства, народних мас на Схід і Захід;
- відсутність чітких планів щодо майбутнього України в основних геополітичних суперників Росії;
- цілеспрямоване руйнування Москвою української державності, ослаблення ролі гетьмана у внутрідержавному житті, розбрат, конфлікти серед козацької старшини, а також між старшиною і гетьманом (конфлікт Мазепи з фастівським полковником С. Палієм);
- обмеженість соціально-політичної бази через недовіру до Мазепи значної частини козацтва у зв'язку з його «дружбою з царем» (хоч це свідчило, що він був гнучким і вмілим політиком); невдоволення серед селянства, яке вважало його панським, старшинським гетьманом;
- духовно-моральний надлом українського народу, зневіра в результативність боротьби за свою державність;
- недостатність зусиль щодо консолідації української військово-політичної еліти, неефективна протидія політиці московського царя, спрямованої на розкол українського суспільства, використання при цьому релігійного чинника (намагання нав'язати думку, що Мазепа - таємний католик).

Найважливіші політичні наслідки поразки І. Мазепи полягають у тому, що український народ вкотре відчув, що таке бути «під царем»; усвідомив ціну «союзу» з Московщиною, позбувся ілюзій щодо подальшого збереження своїх вольностей і прав; отримав ще один гіркий урок, який полягав у посиленні політичного, соціально-економічного, духовного визиску з боку Москви.

6.3. Гетьман в екзилі.

П. Орлик і його Конституція

Після смерті 2 жовтня 1709 р. І. Мазепи його племінник Андрій Войнаровський відмовився від булави, хоча й успадкував майно покійного. Незважаючи на бажання Карла XII й більшості старшин бачити саме його гетьманом, А. Войнаровський заявив, що не прагне такої честі, бо відчуває себе скоріше польським шляхтичем, ніж українським козаком. 5 квітня 1710 р. з двох кандидатів - прилуцького полковника Дмитра Горленка й генерального писаря П. Орлика - на посаду гетьмана обрали саме другого.

***Орлик Пилип Степанович** (1672- 1742) - гетьман України в еміграції 1710- 1742 рр. Походив з литовсько-чеського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільносі, а в 1694 р. закінчив Києво-Могилянську колегію. З 1706 р. - генеральний писар, найближчий радник Мазепи. У 1709 р. емігрував, а через рік був обраний гетьманом. Під час процедури обрання було укладено угоду між ним і козацькою старшиною - «Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького козацтва» (Конституція П. Орлика). Навесні 1711 р. П. Орлик здійснив військовий похід на Правобережжя України. Посланці П. Орлика налагоджували зв'язки з Запорожжям, Буджацькою та Кубанською ордами, донськими козаками, баширами, казанськими й астраханськими татарами. Ці дії спонукали російську розвідку розгорнути справжнє полювання за ним та його соратниками: 1719 р. у Вроцлаві П. Орлик ледь не був захоплений місією П. Ягужинського, у Гамбурзі полонили А. Войнаровського, у Варшаві - Григорія Герцика, в 1721 р. у Бреславі було зроблено невдалу спробу захопити сім'ю П. Орлика. Деякий час опальний гетьман проживав у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові. Помер у 1742 р. у м. Яссах.*

Конституція складається з преамбули та 16 розділів. Попри проголошення загальних декларацій Конституція передбачала відновлення кордонів України відповідно до угод Б. Хмельницького з Польщею, Росією, Туреччиною. У ній вперше на конституційному рівні зроблено спробу розподілу влади. Законодавча влада мала належати Раді у складі полковників, сотників, генеральних радників полків, послів війська Запорозького. Збиратись повинна вона тричі на рік: на Різдво, Великдень, Покрову. В період між зібраннями Ради всі питання мав вирішувати гетьман як голова виконавчої влади, узгоджуючи свої дії з козацькою старшиною. Передбачались Конституцією і владні противаги: старшина мала право на Раді публічно висловити докір гетьманові за несправедливі, небезпечні для держави, козацьких вольностей вчинки. Особливі повноваження мав Генеральний суд, який наділявся правом притягати до відповідальності навіть гетьмана, якщо він виявиться винним, через нечистивий умисел або випадково.

Попри те, що Конституція Орлика не була втілена на практиці, вона стала одним з найвидатніших документів української державно-політичної думки, української державотворчої історії. Своїм змістом, демократичністю вона випереджала тогочасні європейські суспільно-політичні концепції.

У Конституції визнавалися природні права людини, насамперед право на протест проти гноблення. Вона проголошувала незалежність Війська Запорозького, ідею соборності українських земель, козацького (демократичного) устрою суспільства, надавала вищу законодавчу владу своєрідному парламенту - козацькій раді, яка б скликала трічі на рік: на Різдво, Благовіщення й Покрову. До її складу повинні були входити генеральні старшини (представники Січі) та по одному козакові від кожного полку. Передбачалося, що генеральна старшина, радники, гетьман будуть урочисто присягати на вірність Батьківщині. В статті VI держава Війська Запорозького характеризувалася за сучасною політологічною термінологією як соціальна виборна гетьманська монархія парламентарного типу.

Згідно з Конституцією гетьманська казна відокремлювалася від загальнокозацької, а самому гетьману відводився скоріше ранг президента, ніж сатрапа. Якщо він порушував права й вольності козацтва, його зобов'язували звітувати перед радою. Передбачалося і контролююча інстанція, що наглядала б за діяльністю посадових осіб. Загалом Конституція П. Орлика багато в чому передре основним принципам Конституції 11 штатів США, прийнятій у 1787 р.

П. Орлик увійшов в історію як останній гетьман, який відкрито домагався створення Української держави. Його син Григорій став генералом французької армії, членом Таємної королівської ради. Він намагався довести, що незалежність України позитивно вплине на міжнародне становище і безпеку Європи: відмежує Оттоман-ську Порту від Московії і зменшить рівень ворожнечі між ними, посилить геополітичну рівновагу в Європі, обмеживши амбіції царизму, небезпечні для свободи на континенті.

Хоча діяльність П. Орлика не могла забезпечити Україні самостійного статусу, але його активні дипломатичні зусилля примусили уряд Росії після смерті Петра I вести більш зважену політику щодо неї. Крім того, монархи багатьох країн Європи глибше дізналися про проблеми «козацького народу».

Продовження процесу інкорпорації України до складу Російської імперії

29 квітня 1722 р. сталося чергове обмеження автономії Гетьманату - було створено Малоросійську колегію. Вона вважалася вищою касаційною й фінансовою установою, створеною формально начебто для боротьби зі зловживаннями в українському судочинстві, незаконним відбиранням угідь у козаків, селян, міщан, примусами їх до «роботи» і покріпаченням. Фактично чиновники колегії наглядали за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин. Президентом Першої Малоросійської колегії було призначено бригадира С. Ве-льямінова, якому підпорядковувались шість офіцерів та прокурор. У цивільних справах колегія підпорядковувалася Сенату, у військових - головнокомандувачу російською армією в Україні. Протест І. Скоропадського щодо неправомірності створення Малоросійської колегії Петро I проігнорував.

Насправді колегії доручалося запровадження нових податків або відновлення колишніх, встановлення політичного нагляду в Україні. Фактично вона стала найвищою касаційною інституцією Гетьманщини, верховним фінансовим органом та контролюючою установою. Прокурор колегії виконував поліцейські функції, зокрема, здійснював арешти підозрюваних у сепаратистській діяльності козаків, описував їхнє майно тощо.

20-ті роки XVIII ст. характеризувалися поглибленням соціальних протиріч в українському суспільстві, високим рівнем зловживань з боку місцевої адміністрації. Служби Гетьманщини виявилися неспроможними зупинити ці процеси. Виховані в умовах хай недосконалої, але правової атмосфери Речі Посполитої жителі Гетьманщини болісно переживали типові для російського авторитаризму обмеження особистої свободи і недоторканості особи. Можливо, саме це, а не тільки бажання використати козаків як надійних розвідників, диверсантів, військову силу у війні з Туреччиною, примусили царизм дозволити в 1727 р. вибори гетьмана. У жовтні гетьманом Лівобережної України обрали Данила Апостола (1654- 1734) - знавця фінансів, гнучкого політика, автономіста проро-сійської орієнтації. Свою діяльність він розпочав з прохання до царя про відновлення умов договору 1654 р., тобто номінального васалітету. Проте ні в його проханні, ні у відповіді царя не йшлося про визнання Гетьманату самостійною інституцією, а владні функції Генеральної козацької канцелярії дедалі більше переходили до окремих вельмож або центральних органів Російської імперії. І все ж гетьманська канцелярія мала право вирішувати прикордонні питання безпосередньо з Польщею та Кримом, хоча з дозволу царського резидента. Діяв Генеральний суд із шести старшин, у тому числі трьох російських офіцерів. Російські поміщики могли купувати землі в Україні, але за умови дотримання місцевих законів; їм заборонялося завозити сюди кріпаків з Росії.

З 1728 р. в Глухові працювала Кодифікаційна комісія, яку очолив генеральний бунчужний Яків Лизогуб. За 15 років вона розробила документ під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У ньому налічувалась 351 стаття з 1716 пунктами. В його основу було покладено Литовські статuti

XVI ст., принципи хелм-ського, саксонського та українського звичаєвого права із судової практики. Він повинен був узаконити автономний статус та привілеї Гетьманату. Дванадцять років цей документ знаходився для розгляду в сенаті, а 1756 р. його віддали на доопрацювання гетьману Кирилу Розумовському. Проте й це не допомогло: у 1767 р. Катерина II відмовилась їх затвердити. До того ж у 1754 р. на території Російської імперії ліквідували внутрішні митниці, а ідею автономізму стали вважати проявом сепаратизму.

Спираючись на підтримку багатьох старшин, Д. Апостол намагався викоринювати хабарництво, впорядкував земельні справи, провівши в 1729- 1730 рр. генеральне слідство стосовно законності володіння маєтками. Він відділив державний і гетьманський скарби, але перший контролювали чиновники Росії, а в другому з двох генеральних підскарбіїв один був росіянином, щоб забезпечити й тут відповідний нагляд. Гетьман визначив розмір точного бюджету Гетьманату - 144 тис. крб. щорічно, причому більшість витрат покривалась за рахунок експортного мита (евекти). Д. Апостол створив у Глухові першу в Україні співочу школу, друкарню, на початку 1728 р. організував з'їзд українських купців. Загалом життя козацтва й селянства при ньому поліпшилось, стабільнішою стала політична ситуація, розквітла торгівля, було навіть підготовлено універсал про вільну торгівлю. Судочинство велося українською мовою.

Проте царська адміністрація не могла миритися з тим, що ідеї автономії України у складі Росії домінували у свідомості переважної частини українських політиків. Водночас серед багатьох із них формувався своєрідний комплекс національно-політичної неповноцінності, схильність до компромісів, а не боротьби. Нижчі верстви українського суспільства ще мали певні ілюзії щодо месіанської місії російської влади, її здатності відновити соціальну справедливість, обмежити експлуаторські апетити старшини. Про це свідчить значна кількість чолобитних, поданих до Малоросійської колегії з приводу зловживань адміністрації та старшин. За таких умов на політичному просторі України окреслилися дві суспільне політичні течії: угодовська (колабораціоністська) і національно-автономічна. Соціально-економічна кон'юнктура сприяла посиленню впливу саме першого угруповання, яке змиралося з інкорпораційною політикою російського уряду. Кадрові переміщення, арешти опозиційне налаштованої старшини в середині 20-х років XVIII ст. остаточно приглушили опозиційну боротьбу козацької еліти проти інкорпоративних дій царату.

. Автономісти, сподіваючись на відновлення української державності, гетьманського правління, усвідомлювали, що це можливо лише шляхом збройної боротьби, а не компромісів та угод. Україну і Росію вони розглядали як дві антитези. Ці думки найповніше втілені в «Історії Ру-сів» анонімного автора.

Найяскравішим представником автономістів був поет, громадсько-політичний діяч Василь Капніст (1758- 1823), «Ода на рабство» якого була могутнім протестом проти запровадження кріпосництва в Україні. В. Капніст вів переговори з представниками прусського уряду про надання допомоги в разі збройного виступу проти російського самодержавства.

Ліквідація царизмом автономії України

У XVIII ст. Україна *ще* певний час існувала як відокремлена частина Російської імперії. Водночас у процесі зміцнення абсолютної влади монархії, продовження попередньої політики «збирання руських земель», активізації експансії в Балтію, Центральну Європу, Чорноморський басейн українська територія розглядалася як економічна стратегічна база для реалізації цієї мети.

Намір вийти до Чорного й Азовського морів передбачав нові дипломатичні маневри царського уряду стосовно козацтва. Погодившись з проханням старшини щодо відновлення посади гетьмана, Москва сподівалася на допомогу козацтва в боротьбі з Кримським ханством і Отто-манською Портою. У 1744 р. було санкціоновано «вибори» нового гетьмана, які відбулися наприкінці лютого 1750 р. Новим гетьманом став Кирило Розумовський. З часом імперська влада поступово звужувала його повноваження, заборонивши самостійно призначати полковників, мати стосунки з іншими державами, взяла під контроль бюджет.

У своїй діяльності К. Розумовський схилявся до республікансько-аристократичного правління в Гетьманщині. У прийнятому старшинською радою документі «Про-шення малоросійського шляхетства й старшин, вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Ма-лороссии» з 23 пунктів (грудень 1763 р.) містилася програма відродження державної автономії Гетьманщини. У цьому документі передбачалося відновлення статусу козацької держави Б. Хмельницького. Однак Катерина II, прихильниця освіченого абсолютизму, вважала: будь-які автономні формування в країні заважають раціоналізації управління, прийняттю універсальних законів, ефективній колонізації територій і ліквідації економічних бар'єрів. Тому в лютому 1764 р. цариця вирішила ліквідувати посаду гетьмана. К. Розумовський майже 9 місяців опирався цьому. У листопаді було видано маніфест «Ма-лоросійському народу», в якому йшлося про ліквідацію посади гетьмана і створення Малоросійської колегії. Президентом її та генерал-

губернатором краю став граф Петро Румянцев. Козаків було зараховано до кавалерійських частин, іншим надано статус державних селян і названо «військовими обивателями».

Зруйнування Запорозької Січі, за словами І. Нагаєв-ського, стало символом занепаду державницьких традицій в Україні. У таємній інструкції П. Румянцеву Катерина II зобов'язувала його навести в Гетьманщині належний «порядок», розділити військову й адміністративну владу, контролювати надходження податків до російської казни, вносити розкол у стосунки старшини і народу, неухильно проводити «обрусіння краю», маючи на увазі уподібнення українського суспільно-політичного ладу, політико-адміністративних механізмів до загальноімперських вимог. У жовтні 1781 р. старшині було надано дворянський стан, а через 4 роки в «Жалуваній грамоті дворянству» цей статус було узаконено - як нагороду за зраду національних інтересів. Із запровадженням у 1783 р. кріпосного права, знищенням Запорозької Січі, до 30-х років XIX ст. елементом автономії залишалися тільки станові суди. Унаслідок цього наприкінці XVIII ст. українців було перетворено на селянську націю з партикулярною (політично розколотою) атмосферою соціального буття, духом малоросійського провінціалізму.

Царський уряд неухильно руйнував колишній політико-адміністративний устрій України, порядки козацького самоуправління, не дозволяючи хоча б мінімальних прав самостійності. Утвердження великоросійського законодавства і державної практики (посилення кріпацтва) погіршило становище українського народу, зміцнило позиції української старшини, за якою було визнано дворянські права і земельні наділи. Старшина в основному була задоволена своїми правами. Змирившись із втратою автономії, вона стала підтримувати політику царського уряду. Безумовно, «продажність» української еліти та «підступність» російської влади зіграли помітну роль у перетворенні України на звичайну російську провінцію. Та більш суттєвим було те, що Українська держава з її демократичною формою правління ніяк не вписувалась у рамки абсолютистської монархічної Росії, її демократичні державні інституції рано чи пізно повинні були зникнути під натиском загальноімперських органів управління. Цьому сприяла і міжнародна ситуація, бо жодна з сусідніх держав не бажала мати справу з сильною і незалежною Україною.

Ліквідації української державності також сприяли:

- відірваність українських суспільних верств від військового устрою держави;
- відсутність природних кордонів української території, її відкритість з усіх боків;
- незначний розвиток урбанізації, а через це - слабкість міщанства, інтелігенції;
- психічна двоїстість українців (хитання між лояльністю до московського царя та українським патріотизмом).

Нове дворянство України відірвалося не лише від народу, але й від влади і, будучи мислячою елітою, потрапило у суспільний вакуум. Наслідками цього стали необґрунтована мрійливість, бурхлива радикалізація або поривання в містицизм. Національна верхівка українського суспільства перетворилася на інертну політичну силу, її становий егоїзм та пристосовництво витіснили ідеї національно-державного будівництва.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте особливості внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманату за правління І. Мазепи.
2. Якою була політика російської влади щодо України XVII- XVIII ст.?
3. Які елементи демократичного устрою передбачені у Конституції П. Орлика 1710 р.?
4. Чому державотворчі елементи в українському суспільстві наприкінці XVII - у XVIII ст. не отримали суспільного визнання?
5. Якими засобами здійснювалась інкорпорація України в державну структуру Російської імперії?
6. За допомогою яких методів царський уряд добився ліквідації автономії України?

Українське національне відродження XIX ст.

Політичні й економічні наслідки остаточної втрати Української автономії

Внаслідок остаточної ліквідації автономії Україна опинилася в колоніальній залежності від Росії. Економічна база її була деформована й стала додатком загальноімперської економіки. Українське суспільство втратило еліту, а дворянство майже остаточно зрусифікувалось. Царизм всіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким були роздані великі маєтки, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків.

Особливо в тяжкому становищі опинилося селянство, яке складалося з кількох груп, що різнились між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, величиною земельного наділу. Основними групами в дореформений період були поміщицькі, державні селяни, а також селяни і козаки, перетворені царською адміністрацією на військових поселенців. Наприкінці 50-х років XIX ст. із 12,9 млн осіб, які проживали в Україні, більше 75% перебувало в кріпосницькій залежності від поміщиків або виконувало феодалну повинність на користь держави. Протягом першої половини XIX ст., особливо починаючи з 30-х років, поміщики, намагаючись одержати якнайбільше товарного хліба, посилювали панщину, якою було охоплено майже 99% від загальної кількості поміщицьких селян. Дедалі ширше застосовувалась урочна система, за якою поміщики давали селянам завдання на день («урок»). Селянські наділи з останніх років XVIII ст. до 1861 р. зменшилися наполовину, а то й більше. Обезземелених і розорених селян поміщики переводили в розряд дворових, які жили й працювали на панському дворі. Водночас поміщики широко застосовували так звану місячину, переводячи таких селян на постійну панщину з видачею місячного утримання натурою. Це була одна з найжорстокіших форм кріпосницької експлуатації.

Деякі зрушення відбулися у промисловості України. Це виявилось у виникненні нових галузей (бурякоцукрової), у збільшенні видобутку кам'яного вугілля, технічному переобладнанні підприємств, перетворенні їх на фабрично-заводські. З середини 30-х - початку 40-х років зростає кількість капіталістичних підприємств, на яких використовувалась наймана праця. При цьому питома вага промисловості в загальному обсязі господарства була невелика. Слабкий розвиток міст не сприяв розвитку капіталістичного сектора. Купецько-міщанська промисловість, зосереджена в містах і містечках, становила незначну частку від поміщицької промисловості. Тому розвиток основних галузей промисловості (гуральництво, суконне виробництво, цукроваріння) не призвів до істотного зростання чисельності міського населення. У 40-х роках воно становило лише 8,7%. Значна його частина ще була пов'язана з сільським господарством, а більшість міст передусім були торговельними центрами. У ці роки в Україні не було жодного міста з населенням понад 70 тис. осіб. Найбільшими містами були Одеса (60,1 тис.), Київ (47,4 тис.), Бердичів (35,6 тис.), Харків (29,4 тис.), Миколаїв (28,7 тис.) і т. д.

У складному економічному становищі перебували західноукраїнські землі. Австрійська монархія вважала їх ринком збуту своєї промислової продукції. Природні багатства Західної України використовувались мало. У містах, в основному, розвивалося дрібне ремесло, з переважанням ручної праці. На початку 40-х років у Східній Галичині нараховувалось до 200 таких підприємств (3,9% від загальної кількості в Австрії).

Слаборозвинутим було й сільське господарство, обтяжене феодално-кріпосницькими відносинами. Земельні багатства перебували в руках магнатів, шляхти, держави і церкви. У Східній Галичині на одне поміщицьке господарство в середньому припадало до 440 га продуктивної землі, а на один селянський двір - до 6 га. Ці пропорції значно відрізнялися від Лівобережної України, Наддніпрянщини і Правобережжя, де пограбування селян було масштабнішим.

Австрійський абсолютизм закріпив на західноукраїнських землях їх політико-адміністративну роз'єднаність, що виникла в попередні століття. Закарпаття залишилось у складі Угорського королівства і підкорялось Братиславському намісництву, утворюючи його чотири комітети (жупи). Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край - «Королівство Галиції і Лодомерії» з центром у Львові. Східна українська частина краю адміністративне була поділена на 12 округів. На правах окремого округу до королівства входила Буковина з адміністративним центром у Чернівцях.

Політична структура українського суспільства після ліквідації російським царем Гетьманату і Запорозької Січі також була знищена. Передусім царизм намагався ліквідувати сліди колишньої автономії. Територію України було поділено на генерал-губернаторства і губернії. Вся адміністративно-виконавча влада в них здійснювалася губернаторами, яких призначав цар з подання міністра внутрішніх справ, а в повітах - справниками. Повіти були поділені на стани, очолювані поліцейськими приставами, котрі опирались на підлеглих їм нижчих поліцейських службовців - городових, сільських соцьких і десяцьких. Уся ця ієрархія тримала населення міст і сіл в беззаперечному підкоренні самодержавній владі царя.

Україну позбавили власних збройних сил, а для придушення будь-яких спроб невдоволення царат утримував на її території армію чисельністю до ста тисяч. Це обтяжувало населення, особливо селянство, чийм обов'язком було будувати, ремонтувати, обслуговувати казарми.

Процеси духовного життя України були пов'язані зі складною історією формування культурних стосунків між росіянами та українцями. З утвердженням військової та державної могутності Російської імперії припинилися суперечки між російською та українською культурними спільнотами, які виникли після приєднання України до Росії. Тоді на порядок денний постало питання про злиття культур Русі-України і культури Русі Московської. Українці вважали московську редакцію руської культури зіпсованою неписьменними москвинами, докоряли їм за відсутність шкіл, хизуючись організацією шкільної справи, яка справді тоді була на високому рівні. Москвини вважали українську редакцію руської культури зіпсованою латино-польськими впливами. Питання зводилося до того, яку з цих двох редакцій слід цілком прийняти, а яку повністю відкинути. Влада розраховувала використати українців для європеїзації культури Росії.

Таке протистояння двох культурних спільнот неминуче мало спричинити реванш державної нації, що, зрештою, і сталося. Україна, втративши свою державність і самостійність, поступово була позбавлена й свого пріоритету в культурній сфері. Значна частина українського панства була деморалізована і подалася на службу імперії, здобуваючи там чини й жалування. У 1805 р. в Петербурзі налічувалося більше 132 тис. осіб української шляхти.

Російська культура, інтегрувавши в себе інтелектуальний потенціал провінцій, отримала потужний заряд розвитку. Серед вищих російських кіл, де ще в першій половині XVIII ст. домінували освіченіші українці, утверджувалася психологія реваншизму. Росіяни ще мстилися за колишнє своє приниження. Замість недавньої моди на українців при царському дворі стало звичною справою висміювання «малоросів».

З ліквідацією Гетьманату неухильно занепадали культура та освіта, особливо після перетворення Києво-Могилянської академії на вузькопрофесійний навчальний заклад. Чисельність шкіл та учнів у них поступово зменшувалась. У 1789 р. в Лівобережній та Слобідській Україні почали відкривати «народні училища» як своєрідну альтернативу національній школі України. Під особливим пресом опинилися література та книгодрукування. Видавалася лише прорецензована релігійна література. Надруковані раніше книги в Україні збирали і спалювали.

Найважчим для України було позбавлення її національної інтелігенції. Посилилась русифікація так званого Південно-Західного краю (Київської, Волинської, Подільської губерній), «Малоросії» (Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній), «Новоросії» (Херсонської, Катеринославської і Бессарабської губерній), спрямована не тільки проти українців, а й проти поляків, молдаван, греків, інших неросійських народів. Україна стала своєрідним донором, живлячи російську культуру, знекровлюючи свій власний організм.

Після загарбання Східної Галиччини (1772) австрійський уряд почав насаджувати тут школи з німецькою мовою навчання. Шкільна реформа передбачала запровадження в краї однокласних і чотирикласних навчальних закладів німецького типу. З наступом католицизму зменшувалась кількість братських шкіл, які в першій половині XVII ст. вивели Україну до рівня найосвіченіших країн Європи. У 1790 р. австрійський уряд фактично ліквідував самостійність Львівського університету, викладання в якому велося німецькою мовою.

Загалом політичне становище українців на початок XIX ст. було найскладнішим в Європі. Рівень їх дезінтегрованості, порівняно з іншими народами, був найвищим за тривалістю, масштабами, наслідками. Через зовнішні чинники українці як нація не змогли консолідуватися в рамках власної держави. Проте навіть за таких складних умов наприкінці XVIII - на початку XIX ст. серед інтелігенції України зароджується ідея необхідності боротьби за відродження національної свідомості народу. Відтоді питання української національної ідеї, українського національного відродження стає найголовнішим в політичній історії XIX ст. Воно пов'язане із значним підвищенням уваги до найболючіших національних проблем і процесів, з активізацією діяльності національне свідомих суспільних сил. Спираючись на традиції минулих поколінь, українське національне відродження XIX ст. не реанімувало архаїчні форми, не просто відновлювало те, що належало минулому, а відбирало з нього все цінне для формування й становлення української нації.

Політизація національного руху в Україні Зародження перших політичних організацій

Нова хвиля політизації життя заявила про себе після завершення наполеонівських війн. Критично мислячі представники дворянства, особливо офіцерства, дізнавшись дещо про існуючі порядки в Європі, не могли миритися з безправним життям народу, тому об'єднувалися в антисамодержавні таємні організації. Перше таємне політичне товариство «Союз порятунку», створене у 1816 р. у Петербурзі, через два роки

перестало існувати. Замість нього в Москві виник «Союз благоденства». Він мав свій філіал в Тульчині (Поділля), де був тоді розквартирований В'ятський полк, яким командував Петро Пестель. Проте далі обговорення політичних справ ці «Союзи» не пішли. Внаслідок гострих незгод між різними політичними течіями у 1821 р. перестав існувати і «Союз благоденства».

Того ж року в Україні виникло «Південне товариство», яке започаткувало декабристський рух. Дещо пізніше в Петербурзі оформилося «Північне товариство». Основні осередки руху виникли на Правобережжі. Тут діяли управи Тульчинська (П. Пестель), Кам'янська (В. Давидов і С. Волконський), Васильківська (С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін). Важливим центром був Київ, де періодично відбувалися наради «Південного товариства».

Ідейно декабристський рух не мав єдності, хоча всі його учасники погоджувались, що кріпосництво повинно поступитися вільному розвитку сільського господарства. Петербург представляв помірковане крило, Україна - ліве (радикальне). Радикали на чолі з П. Пестелем виношували ідею царевбивства, помірковані прагнули до компромісу з владою. Після смерті Олександра I декабристи зважились на непередбачений виступ і зазнали цілковитої поразки - у Петербурзі (на Сенатській площі в грудні 1825 р.) і в Україні (повстання Чернігівського полку в січні 1826 р.). Незважаючи на те, що декабристи не залучали до своєї діяльності селян-кріпаків, їх повстання знайшло відгук у народних масах. Селяни прилеглих до Василькова сіл співчували повсталому Чернігівському полку, давали йому необхідні продукти і транспортні засоби.

У 1830 р. спалахнуло польське повстання, яке значною мірою відбувалося на території України. Головною у повстанців була національна ідея, якій поступалися соціальні проблеми, зокрема, ліквідація кріпосництва. Тому повстання не було підтримане селянами і зазнало поразки, у результаті чого посилилася русифікація Південно-Західного краю.

У другій чверті XIX ст. в Україні відбулося багато селянських антикріпосницьких виступів: у с. Шебелинка Харківської області, селянський рух на Поділлі на чолі з У. Кармелюком, який перекинувся в деякі повіти Волині та Київщини. Під час польського повстання 1830- 1831 рр. масовими стали виступи селян на Правобережжі. В першій половині 40-х років великі селянські заворушення сталися на Київщині та Полтавщині.

У січні 1846 р. напередодні загальноєвропейської революції в Києві виникло *Кирило-Мефодіївське товариство* - перша українська нелегальна державницько-політична організація. Саме з цього часу розпочалася політико-зація українського національного руху, що спочатку розвивався переважно як культурницько-просвітній. Організаторами товариства були професор історії Київського університету Микола Костомаров, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і випускник Київського університету Василь Білозерський.

Програмні документи і матеріали, публіцистичні та художні твори, наукові праці, практичну громадську й просвітницьку діяльність Кирило-Мефодіївського товариства пронизує ідея національного відродження України. Кирило-мефодіївці виявили себе справжніми мислителями, послідовними борцями за вільну Україну, інтелектуальною елітою української нації.

Політична програма товариства - «Книга буття українського народу» стала надбанням українського національно-визвольного руху XIX- XX ст. Вона посідає чільне місце в історії прогресивної суспільної думки України. На її зміст і політичну спрямованість значний вплив справили твори Тараса Шевченка. Конкретне авторство цього твору не з'ясоване ні слідством, ні пізнішими дослідженнями істориків, хоч чимало їх схилиються до думки, що «Книгу» міг написати М. Костомаров.

«Книга» - багатоплановий твір, в якому відображено й оцінено основні події історії з давніх часів до середини XIX ст. її спрямованість - осуд царів і панів, поділу на стани в суспільстві, гноблення бідних людей багатими, схвалення соціальної боротьби поневоленого народу проти своїх гнобителів. У ній йдеться про визволення та єднання слов'янських народів, повалення самодержавного деспотизму й колоніального гноблення слов'ян Російською, Австрійською і Турецькою імперіями, скасування кріпосного права, національне і культурне відродження, повернення демократичних прав слов'янським народам і серед них - українському.

Значна частина тексту «Книги» присвячена історичній долі України та її народу. Україна «поєдналась з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського, нерозділимо і незмі-симо». У майбутньому так мали поєднатися «усі народи слов'янські між собою». Та відносини панської Польщі з вільною Україною виявилися далеко не рівноправними, й український народ на століття потрапив у тяжку панську неволю. Змушений вести тривалу визвольну боротьбу, він утворив свою військову силу - козацтво. До цієї боротьби приєдналися православні братства, що захищали українську культуру. Під час визвольної війни 1648- 1654 рр. було винищено панів, і Україна стала вільною землею козацькою.

Нова трагічна сторінка в історії українського народу настала після визвольної війни, коли Україна приєдналась до Московщини, але скоро переконалася, що потрапила у неволю.

В Україні, поділеній між Польщею і Росією, панували чужоземці: вони придушували свободу українського народу, ліквідували його державність - Запорозьку Січ і Гетьманщину, полковосотенний устрій, запровадили кріпацтво.

Наприкінці твору зосереджено увагу на історичній долі України серед слов'янських народів. «Голос її, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському». Україна підтримувала боротьбу поляків за свою свободу і спробу декабристів повалити деспотичний режим у Росії. Ця боротьба зазнала поразки. Цар-деспот «панує над трьома народами слов'янськими» (росіянами, українцями і поляками). Саме Україні належить подати голос, який підняв би на визвольну боротьбу всі слов'янські народи. На Україну покладалася місія, український народ своїм прикладом мужності, самовідданості й довготерпіння в стражданнях мав підняти інші слов'янські народи на боротьбу за національне визволення і відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя.

Національне відродження України кирило-мефодіївці не мислили без просвітництва. Вони виступали поборниками ідеї поширення освіти серед простого народу, бо вбачали в освіті й науці могутній рушій соціального прогресу, важливий засіб для усвідомлення людьми їх підневільного становища, прагнення до волі. За допомогою освіти вони мріяли досягти національної злагоди і примирення, забезпечити суспільний прогрес, високу духовність і повернення державності.

Один із членів братства Георгій Андрузький розробив навіть начерки конституції майбутньої Української республіки, в якій особлива увага приділялась питанням самоврядування. Основою суспільного життя вважалась община, яка повинна об'єднувати понад 2 тис. родин. Автор описує особливості її функціонування, механізм діяльності області, округу, штату. Держава мала об'єднати 7 автономних штатів: Україну з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; Польщу з Познанню, Литвою та Жмуддю; Бессарабію з Молдовою і Валахією та ін. Кожен із штатів повинен мати свого президента, віцепрезидента та сенат. У цій слов'янській конфедерації не було передбачено місця для Росії. Чітко визначався принцип виборності органів влади, простежувалася спроба окреслити функції виконавчих і судових інституцій.

Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене царизмом, а його учасники піддані репресіям. Проте вплив його ідей на подальший розвиток України важко переоцінити - знову в усій його складності на порядок денний було винесено національне питання. При цьому йшлося не про протиставлення народів, а про їх спільну боротьбу з імперією за національну незалежність кожного з них. У цій боротьбі національне тісно перепліталось із соціальним. Складність ситуації полягала в тому, що під владою Російської імперії опинились народи, різні за рівнем соціального і культурного розвитку, історичними традиціями, конфесійною приналежністю, досвідом державного існування. Для кожного з них проблема національного визволення мала специфічний зміст. На жаль, українська громадськість виявилась нездатною запропонувати радикальне вирішення національного питання. Не останню роль у цьому зіграв гіркий досвід попереднього століття. Поразка І. Мазепи певною мірою скомпрометувала ідею збройної визвольної боротьби. Народна пам'ять також зберігала згадки про гірку долю Коліївщини, Турбаївсь-кої республіки та інших народних рухів. Досвід сусідів - Росії та Польщі (повстання К. Булавіна, Пугачовщина, визвольний рух на чолі з Д. Костюпіко) - ніяк не сприяв революційному запалу.

У першій половині XIX ст. з'явилась панслов'янська теорія, яка отримала офіційне визнання в імперії Миколи I. Вона поширилася не тільки в Росії, а й в інших слов'янських країнах, які перебували під чужоземним гнітом - у розірваній на три частини Польщі; Чехії, яку контролювала Австрійська монархія; Словаччині, яка вважалась частиною Угорщини; в балканських країнах (Болгарії, Сербії, Боснії, Македонії), захоплених Туреччиною. Тоді ж у європейських політичних колах виникла думка, що слов'янські народи не здатні до державного життя і приречені на перебування під егідою «державних» сусідів. Це викликало протест серед прогресивної інтелігенції, яка покладала надію на історичний досвід Росії - єдиної слов'янської країни, яка могутністю перевершила багато європейських держав. На цьому ґрунті постала ідея об'єднання слов'ян під російським прапором і формування федерації слов'янських країн на чолі з російським царем. До федеративної концепції схилилися як шовіністичні, так і демократичні кола України, Білорусі, Польщі. Віддавали їй належне декабристи, кирило-мефодіївці, керівники польського національно-визвольного руху, сподіваючись, що федерація, визнавши існування окремих народів, забезпечить їм принаймні обмежену автономію та елементарні національні права. Проте до реалізації цих планів не дійшло.

Кримська війна, що змусила царизм взятися за вирішення невідкладних внутріполітичних проблем, підняла національне питання на принципово новий рівень. «Крах, який потерпіла Росія в Кримській війні, був крахом цілої державної системи», - писав Д. Дорошенко. Після цього в Росії почалися реформи. Уже в

1855 р. були звільнені члени Кирило-Мефодіївського братства П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко. Головним завданням як українського, так і російського суспільства було звільнення селян з кріпацтва.

Переломними стали 60-ті роки - так званий період революційної ситуації, її сутність у тому, що соціальна криза стала безповоротною. Величезна імперія опинилася на межі краху. Насувалася селянська революція, внаслідок якої селяни звільнилися б за допомогою сили. Олександрю II довелося негайно вирішувати проблему ліквідації кріпацтва.

Національне відродження в західноукраїнських землях. «Руська трійця»

Унаслідок розпаду Польщі західноукраїнські землі (Галичина з 1772 р., Буковина з 1775 р.) опинилися у складі Австрії, називаючись королівством Галичини і Володимирії, а Закарпаття - під Мадярщиною. Австрія тоді переживала період «освяченого абсолютизму», реформуючи різні сфери внутрідержавного життя. Для українців настали дещо кращі часи, оскільки уряд намагався урівняти їх у правах з іншими народами держави, підтримував політику Папської курії щодо закріплення українських церковних традицій.

У Галичині перший гурток, який свідомо виражав національну ідею, виник наприкінці другого десятиліття XIX ст. У Перемишлі було засноване товариство для поширення народної освіти, історії, української мови й усної творчості. Іван Могильницький створив першу в Галичині «Граматику» української мови. У науковому трактаті «Відомість о руській язичі» (1829) він спростував погляди окремих польських вчених, які не визнавали окремішності української мови, доводив, що початки її сягають часів Київської Русі.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів, де було утворено напівлегальне демократично-просвітницьке й літературне угруповання «Руська трійця». Термін «Руська» тоді означав «українська». Засновники об'єднання - Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Го-ловацький - були студентами Львівського університету, вихованцями греко-католицької духовної семінарії. Згуртувавши навколо себе однодумців, які поставили за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови в усі сфери громадського життя, вони записували фольклор, проголошували у церквах проповіді українською мовою. У 1837 р. тисячним тиражем було надруковано підготовлений ними альманах фольклорних творів «Русалка Дністрова» - перша книга демократичної культури в західноукраїнських землях. Центральною в ній була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, прагнення до відродження державності та політичної незалежності. Власті, вважаючи діяльність «Руської трійці» небезпечною, заборонили поширювати альманах, а його укладачів та авторів притяг-ли до відповідальності. Незабаром це об'єднання розпалося. У 1843 р. помер М. Шашкевич, найактивніший діяч «Руської трійці». У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І. Вагилевич. Обстоював ще тривалий час ідеї «Руської трійці» Я. Головацький, який з 1848 по 1867 рік був професором української мови та літератури у Львівському університеті, а в 1849 р. - його ректором. Згодом він приєднався до москвофілів і в 1867 р. емігрував до Росії. І все ж діяльність «Руської трійці» засвідчила реальну спробу народу Західної України заявити про свою самобутність.

Вплив європейських революцій 1848- 1849 рр. на політичне життя українських земель

Значний вплив на розвиток визвольного руху в Україні мала революція 1848 р., що охопила майже всі країни Західної Європи. Розпочалась вона у Франції в лютому 1848 р., де було повалено монархічний режим і проголошено республіку. Звістка про її перемогу швидко поширилася по Європі й прискорила виступи прогресивних сил інших країн. У березні 1848 р. спалахнули революції в Австрії, Німеччині, Угорщині, Італії. Під натиском народних мас падали реакційні уряди, проголошувались нові конституції. Національно-визвольні рухи розпочались в Чехії, Польщі, Хорватії, Словаччині, в західноукраїнських землях (Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті), які були під владою Австрійської імперії. 13 березня розпочалось повстання у Відні, яке призвело до падіння реакційного уряду Меттерніха і створення уряду з представників дворянства і ліберальної буржуазії.

Революційні події в Австрії («Весна народів») дали поштовх новій хвилі визвольного руху в Східній Галичині, формуванню політичного світогляду українців. У середині березня відбулися демонстрації у Львові, на яких висувались вимоги реформ і перетворення Галичини на польську автономну провінцію Австрійської імперії. Адміністрація краю негайно зреагувала на них, давши згоду на звільнення політичних в'язнів і формування національної гвардії. В середині квітня у Львові виникла Центральна Рада народова, програмою якої стала березнева петиція демонстрантів; її, з деякими поправками, було вручено імператору.

У центрі політичного життя краю перебувало селянське питання. Страх перед можливістю нового селянського повстання змусив правлячі кола Австрії у квітні 1848 р., майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях, відмінити панщину в Галичині. Проте намагання поміщиків позбавити селян прав на

користування пасовищами, лісами і підштовхнути до нових форм залежності спричинило масові селянські виступи. Навесні і влітку під час польових робіт селяни влаштовували бойкоти, відмовлялись працювати в поміщицьких маєтках навіть за гроші.

На хвилі революції в Східній Галичині 2 травня 1848 р. у Львові було створено політичний орган - Головну Руську раду, яка повинна була представляти українське населення Східної Галичини у центральному уряді. До її складу увійшли верхівка уніатського духовенства і буржуазії, представники інтелігенції та нижчого духовенства. У програмі ради містилась вимога поміркованих реформ у промисловості, сільському господарстві, соціальних відносинах, культурі та забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Місцеві ради в містах, селищах і деяких селах (всього їх діяло 50) були демократичними за своїм складом. До них обирали вчителів, учнів, селян, міщан, нижче духовенство. Ради, розгорнувши активну громадсько-політичну та культурно-освітню роботу, здобули визнання і популярність серед населення.

З середини 1848 р. розпочалась боротьба за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, її територіальну автономію. Головна руська рада виступила з вимогою до імператора розділити край на дві автономні провінції: Східну (українську) з центром у Львові та Західну (польську). Австрійський уряд проігнорував її.

У другій половині 1848 р. значного поширення набув рух за створення української національної гвардії. В багатьох селах її загони виникли стихійно. Були намагання організувати гвардію у Львові, Станіславі, Бережанах, Тернополі. Прагнення народних мас озброїтись серйозно налякало владу, і вона заборонила національну гвардію. Це викликало з боку українського населення різку протидію. В листопаді 1848 р. у Львові спалахнуло збройне повстання міської бідноти, студентів, представників національної гвардії. Австрійські війська жорстоко розправились з ними. Декілька сотень осіб було віддано до військового суду, заборонено збори, політичні товариства, а також розформовано національну гвардію. У Львові, а згодом і в усій Галичині запроваджено військовий стан. Усе це негативно вплинуло на національний рух у Східній Галичині. Після повної реставрації абсолютизму у 1851 р. Головну руську раду було розпущено.

Одним із найяскравіших творів тогочасної політичної думки є праця священика Василя Подолинського «Голос Перестороги» (1846), що тоді так і не була надрукована, в якій було охарактеризовано україно-польську, україно-австрійську, україно-московську, самостійницьку концепції існування українства. Відкинувши три попередні, В. Подолинський зосередився на самостійницькій концепції, для реалізації якої необхідно об'єднати українців на усіх землях. На думку істориків, ця концепція помітно випереджала тогочасну українську державницьку політичну думку, визначала напрям її подальшого розвитку.

Революційні події у Відні знайшли відгук і в Північній Буковині. Наприкінці березня тут були створені загони національної гвардії. Влітку відбулися демонстрації, сутички гвардійців з військами гарнізону. Майже весь край охопили селянські заворушення. Особливо широкого розмаху набуло повстання в гірських селах, очолюване Лук'яном Кобилицею. Повстанці заволоділи лісами і пасовищами, відмовились платити данину поміщикам. У квітні 1850 р. воно було придушене.

Революція сприяла виникненню і розвитку українського національно-визвольного руху в Закарпатті. Це виявилось передусім у вимогах щодо об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Проте австрійський уряд погодився лише на виділення українських районів Угорщини в окремий Ужгородський округ, відкриття кількох народних шкіл з викладанням українською мовою, але незабаром їх було ліквідовано.

Австрійський абсолютизм придушив революцію, розігнав парламент і відібрав у народу більшість здобутих ним свобод. Проте відновити старі кріпосницькі порядки влада побоялась. Відміна кріпосного права була важливим завоюванням революційного й національно-визвольного руху в західно-українських землях. Загалом революційні події 1848- 1849 рр. сприяли пожвавленню національно-визвольної боротьби народних мас, зближенню українців Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, посиленню їх прагнення до всеукраїнського єднання. І хоча реставрація абсолютизму затримала подальший розвиток національного руху, вона вже не могла повністю нейтралізувати його.

Національно-визвольний рух у другій половині XIX ст.

Скасування кріпацтва та реформи в Україні

Поштовхом до реформ, що відбулися в 60 - 70-х роках XIX ст. в Росії та Австрії, були передусім воєнні поразки обох країн. Росія програла Кримську війну 1854- 1855 рр. Англії, Франції, Туреччині та Сардинії. Австрія була розбита італійськими і французькими військами у 1859 р., Італією та Пруссією у 1866 р. Загроза внутрішній стабільності з боку селянського руху (в Росії), національно-визвольного руху угорців (в Австрії) примусили імператорів обох держав вдатися до «революції згори» - політичних та

економічних перетворень з метою модернізації своїх країн у західноєвропейському дусі. Головними причинами реформ стали нездатність кріпаків через низьку продуктивність праці задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зубожіння значної частини поміщиків і кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху, критика європейською громадськістю царизму за обстоювання кріпосницьких порядків, станового устрою Російської імперії.

Реформи торкнулися різних сфер суспільно-політичного життя (селянська - 1861 р., земська, фінансова - 1864 р., міська - 1870 р., шкільна - 1860- 1864 рр., військова - 1864- 1874 рр., поліцейська та ін.).

Найважливішою була селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. Умови звільнення селян від кріпосної залежності були викладені в «Положенні 19 лютого», які склалися з Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та окремих законодавчих актів («Положень», «Додаткових правил»). Найважливіше з них - «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» - містило загальні умови скасування кріпосного права й визначало правове становище селян, які оголошувалися «вільними сільськими обивателями» і наділялись особистими та майновими правами. Вони могли подавати позови і відповідати в суді, бути представниками сторін, мали право утворювати власні органи самоврядування: обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах), сільських старост (на сільських сходах). Однак селяни були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони вважалися «селянами-власниками», а до того - «тимчасово зобов'язаними».

Правовою основою реформи 1861 р. в Україні були як загальні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і спеціальні укази й постанови щодо Катеринославської, Херсонської й частково Таврійської губерній, повітів Харківської та Чернігівської губерній, де існувало переважно общинне землекористування, діяло «Місцеве положення про земельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських». Для губерній Південної України (стєпова смуга) передбачався єдиний указний наділ (у різних місцевостях його розмір коливався від 3 до 6,5 десятин на душу). Розміри наділів у повітах Харківської губернії становили: вищий - від 3 до 4,5 десятин, нижчий - від 1 до 1,5 десятин. Якщо дореформений наділ перевищував встановлені норми, поміщик міг відрізати надлишок на свою користь.

У Лівобережній Україні діяло «Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської». Згідно з ним в основу наділення селян землею було покладено принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося за общинної форми землекористування, а на основі ділянок, що склалися з садиби та польового наділу або тільки з садиби. Верхня межа наділу на душу залежно від місцевості коливалася від 2,75 до 4,5 десятин. Поміщики отримали право на зменшення наділів селян, заміну угідь, перенесення їх садиб та ін.

Дещо інакше вирішувалися питання земельного упорядкування поміщицьких селян на Правобережній Україні, де панувала польська шляхта. Намагаючись привернути її на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу земельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847- 1848 рр. Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. Коли він був меншим за інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення їм в користування відрізаної поміщиками землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863- 1864 рр. царський уряд прийняв законодавчі акти, які дещо пом'якшили для селян ці умови. Зокрема, запроваджувався обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів тощо. Незважаючи на половинчатість селянської реформи 1861 р., вона зумовила корінні зміни у розподілі земельної власності, сприяла розвитку капіталістичних відносин як на селі, так і загалом в країні.

Услід за селянською було проведено реформи в інших найважливіших сферах державного устрою Російської імперії, що певною мірою стосувалося й українських земель. Були створені органи земського самоврядування. Земства запроваджувалися лише в шести південних та лівобережних губерніях. На Правобережжі, оскільки там переважала польська шляхта, а царський уряд після повстання 1863 р. не довіряв їй, реформу було здійснено лише в 1911 р.

У компетенції земств були місцеві господарські, соціальні та культурні справи, розпорядження майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, організація медичного обслуговування населення, народної освіти, налагодження поштового зв'язку, страхування, протипожежна справа тощо. У бюрократичній системі імперського державного устрою з'явилася виборна ланка. Хоч функції земств були обмежені, вони ставали осередками ліберального руху, а на Полтавщині - українофільства, привчали населення до самоврядування. Тому царський уряд розгорнув проти них боротьбу, обмежуючи їх матеріальні, фінансові можливості. Селяни обирали тільки кандидатів у повітові земські збори. Далі все

вирішував губернатор, який з обраних кандидатів призначав гласних. Це ставило земства під контроль і нагляд державної адміністрації.

Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки міському самоврядуванню. Міську реформу спершу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові й Херсоні, а протягом 70-х років - в інших містах України, де створювалися виборні міські думи (розпорядчі органи) й міські управи (виконавчі).

Однією з найпоспідовніших була судова реформа 1864 р. її реалізація була оформлена судовими статутами про заснування судових установ, про кримінальне та цивільне судочинство, про покарання, які накладалися мировими суддями. Вони діяли окремо від загальної системи законодавства і тому не були внесені у звід законів Російської імперії. Відповідно до цих статутів було утворено загальний та формально рівний для всіх суд: суди загальної юстиції (окружний суд - судова палата - сенат) та суди мирової юстиції (одноособовий дільничий мировий суддя - повітовий з'їзд мирових суддів - Сенат). Запроваджено було й інститут присяжних засідателів. Судова реформа проголошувала виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність їх перед законом, засновувалася адвокатура. У 1889 р. до судочинства були внесені зміни, якими скасувались або суттєво порушувались найважливіші засади реформи - принципи відокремлення судової влади від влади адміністративної, всестановості суду, виборності судових органів.

Реформа шкільної справи запроваджувала єдину систему початкової освіти. Було відновлено академічну автономію університетів, їх діяльністю керувала рада професорів, яка здійснювала нагляд за студентами. За новим цензурним статутом 1865 р., цензурні установи були передані з відання міністерства народної освіти в підпорядкування міністерства внутрішніх справ. Установлювався суворіший нагляд за друкованими органами.

Зміни також відбулися в організації збройних сил. У 1864 р. було створено 15 військових округів, в Україні - Київський, Одеський, Харківський. Очолював кожний округ головний начальник, він був і командувачем військ. У кожній губернії та повіті створювалися управління військового начальника. Новий військовий статут, затверджений у січні 1874 р., передбачав загальну військову повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, скорочував терміни військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років - на флоті. Були відмінені тілесні покарання, запроваджувалися єдині кримінальні покарання для військовослужбовців усіх станів; було заборонено використовувати принцип децимації (покарання кожного десятого, якщо винного не знайдено) при покаранні за групові злочини.

Реформи 60- 70-х років намагалися пристосувати існуючий суспільно-політичний устрій країни до потреб капіталістичного господарства. Відповідно запроваджувались деякі елементи буржуазної державності: виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові судді), більш гнучкі буржуазні форми фінансового контролю і цензури, принципи всезагальності в комплектуванні армії та діяльності органів народної освіти тощо. Проте реформи були непослідовними і зберігали основні дореформені вищі й місцеві установи, існуючі порядки. Але у 80-ті - на початку 90-х років уряд удався до контрреформ, які значною мірою ліквідували результати попередніх його реформаторських дій.

Вплив на українське відродження громадівського руху

Наприкінці 50-х - на початку 60-х років XIX ст. в Україні організаційно чіткіше окреслився національний рух. Його особливість полягала в тому, що значна кількість української інтелігенції на той час була зосереджена в Петербурзі. Тут була заснована друкарня для видання творів українських літераторів. Духовне життя української громади Петербурга помітно пожвавилось після приїзду туди колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства (В. Білозерського, Т. Шевченка і М. Костомарова).

Новостворений громадсько-політичний й літературно-мистецький щомісячний журнал «Основа» зосередився на захисті української мови, літератури, права народу на здобуття освіти рідною мовою, виданні навчальної та науково-популярної літератури. Однак навіть культурницька спрямованість журналу обурювала офіційні кола, шовіністично налаштовану російську та польську інтелігенцію. Під впливом звинувачень і штучних перепон журнал самоліквідувався, але за недовгий час свого існування він відіграв важливу роль у піднесенні національної свідомості українців, дав поштовх для розгортання масового національного руху в Україні.

Патріотично налаштована інтелігенція першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову, культуру, їй довелося протистояти як офіційній політиці царизму, так і позиції представників польської та російської інтелігенції, які не визнавали української нації, зневажливо називали українців «хлопами» чи «хохлами».

Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості виявили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», що ставив за мету працю на благо українського

народу. До нього входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Стари-цький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Очолив гурток Володимир Антонович.

Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета «Київський телеграф». Його програмні положення декларували, що український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, дружньо ставитися до всіх братів-слов'ян й допомагати їм у боротьбі з гнобителями. Проголошувалася солідарність з політичними й соціальними ідеями прогресивної російської інтелігенції.

Одну з течій громадівського руху становили так звані «хлопомани» на чолі з В. Антоновичем, які представляли частину української шляхти, яка зберегла пам'ять про славне минуле України, розмовляла тільки українською мовою, одягалась в національні костюми, дотримувалася народних звичаїв і обрядів. Спершу вона займалася переважно етнографічною діяльністю, але поступово переходила й до поширення серед селян думок про несправедливе вирішення земельної проблеми реформою 1861 р. Проте адміністративно-поліцейський апарат не дав розвинутися цій течії, змусив її представників приєднатися до громадівців, котрі діяли в містах і займалися культурно-просвітницькою роботою (створювали недільні та щоденні школи, організували публічні лекції, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка).

На рубежі 50- 60-х років розгорнувся масовий грома-дівський рух, названий властями «українофільством». Активно працювала громада в Чернігові, видаючи щотижневу газету «Чернігівський листок» (1861 - 1863). Його літературна частина виходила українською мовою. Видавцем був відомий байкар Леонід Глібов, який друкував статті про зловживання адміністрації, тяжку долю селян.

Діяльність громад викликала серйозну тривогу в урядових колах. У 1862 р. було заарештовано й покарано багатьох її активних діячів, закрито недільні школи. Намагання громадівських лідерів відмежуватися від революційного руху й революційних прокламацій, їх заяви про лояльність до режиму не допомогли. Тривали переслідування громадівців, посилювалися напади на українську школу, літературу, спроби поширювати українське друковане слово. За повної відсутності політичних свобод боротьба за українську мову стала провідною сферою політичної боротьби українства.

Антиукраїнська кампанія завершилася циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва в липні 1863 р., в якому лицемірно твердилось, що, нібито «більшість малоросіян... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, й що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Противники ставлення до української мови як до «південнорусь-кого наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії, згубних для Малоросії».

Цензурному відомству було дано розпорядження, «щоб до друку дозволялися тільки такі твори цієї (українською. - *Ред.*) мовою, які належать до галузі красеного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити». Проте цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Голо-він, супроводжувався закриттям недільних шкіл та адміністративним висланням кількох українських діячів: О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободи та ін.

Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування. Так завершився перший етап громадівського руху.

Другий його етап розпочався у 70-ті роки. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію - Київську, поряд з нею почали діяти молоді громади. Провідним ідеологом Київської громади був фундатор української політичної історії Микола Драгоманов.

В основі його політичних поглядів була ідея історичного поступу України до самостійного політичного існування на європейському терені. Особливе місце в них посідало питання про майбутній державний лад, стрижнем якого був принцип державного федералізму: автономні народи-держави, об'єднавшись у федерацію, повалять самодержавство і матимуть рівні права та обов'язки. Декларація київських громадівців 1873 р., яка вважалася «програмою мінімум» або «основою програми», висувала три провідні ідеї: «федералізм», «демократизм», «раціоналізм».

Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад - Київської та Одеської. Так, В. Антонович вважав бажаним ідеалом «вільну федерацію народів», а Л. Смоленський виступав за федеративний республіканізм («інтернаціональну федерацію народів»).

Громадівський рух знову набрав загальноукраїнського звучання. Його діяльністю займалася спеціальна урядова комісія, результатом роботи якої стало видання Емського указу в травні 1876 р. Його ще називають «указом Юзефовича» - помічника куратора Київського навчального округу, який надіслав цареві доповідну записку про «українофільський рух», вбачаючи в ньому «замаскований соціалізм» і

«приховане зазіхання на державну єдність Росії». У відповідь на це Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському нарідччі», крім історичних документів і пам'яток, з дотриманням правопису оригіналів, творів літератури з використанням тільки загальноприйнятого російського правопису. Заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському нарідччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот». Було зупинено видання прихильної до українства газети «Киевский телеграф», розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, звільнено кількох професорів з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера) тощо.

Про шкоду, завдану Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки. Так закінчився другий етап громадського руху.

Наприкінці 1870 р. в українському народолюбстві чіткішим ставав політичний напрям, посилювалися радикально-демократичні тенденції. Виявом цього була модернізація програмних настанов, в яких тісніше поєднувалися соціально-економічні й політичні завдання.

На рубежі 70- 90-х років XIX ст. відомі українські діячі М. Драгоманов, С. Подолинський та М. Павлик висловили принципові міркування щодо теоретичних засад вітчизняного «громадського соціалізму», які ввібрали в себе ідеї широких економічних перетворень, соціальної та національної рівності на основі вільної автономії осіб, спілок і громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. Втілювати ці ідеї в життя передбачалося з допомогою різноманітних тактичних засобів. Не заперечувалась можливість того, що «простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)».

Радикально-демократичні ідеї українського народолюбства підтримувалися молодим поколінням громадівців. Наприкінці XIX ст. політизувалися багато діячів громадського руху, що започаткувало третій етап його розвитку. Цей процес простежується вже на прикладі студентських громад «тарасівців». Діяльність «Братства тарасівців» є однією з яскравих сторінок національно-визвольних змагань українського народу. Це була перша загальноукраїнська політична організація.

Останньому десятиріччю XIX ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60- 70-ті роки українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь обминала українофільські громади й вступала до народницьких гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби М. Драгоманова та його послідовників - членів гуртків «українських соціалістів-федералістів» у Петербурзі, К. Арабажина в Києві, В. Мальваного в Харкові та ін. - у 80-ті роки поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення не були підтримані. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій.

«Братство тарасівців» було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи однодумців-студентів Харківського університету М. Базькевича, М. Бай-здзенка, І. Липи та дрібного урядовця В. Боровика. «Тарасівці» не збиралися наслідувати українофільські громади з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю, їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної.

«Братство тарасівців» нерідко ототожнюють з харківською групою. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному, що на Чернігівщині, Оргісві - у Бессарабії (сучасна Молдова).

До гуртків «тарасівців» належали селяни, студенти, дрібні службовці, інтелігенція (з середньою та вищою освітою), репрезентуючи усі регіони Східної України. Попри те, що членами братства не були міські робітники, поміщики, капіталісти-промисловці, його можна вважати загальноукраїнською організацією.

Організаційні засади братства були сформульовані в його статуті: політичне виховання членів гуртка; повна автономія і свобода в Україні; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка й Г. Квітки-Основ'яненка; вивчення економічного становища України і турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, створення бібліотек.

Отже, українські громади відіграли помітну роль у вітчизняному русі другої половини XIX ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню вітчизняну демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Ідеологія громадівців поєднувала любов до рідного народу, прагнення до всебічного народовивчення, до зближення з простолюдом зі щирим українським патріотизмом - українолюбством. Ці фундаментальні особливості світогляду громадівців відбилися у практичній діяльності, головним змістом якої стало служіння національно-культурному відродженню України.

Народницький рух у 60- 80-ті роки

Після скасування кріпосного права серед різночинної інтелігенції сформувалася суспільна течія, яку назвали народництвом. У ньому окреслилися три напрями, пред-' ставлені своїми ідеологами. П. Лавров і його прихильники головним завданням вважали пропаганду серед селян і робітників ідей соціалізму й підготовку їх до боротьби проти самодержавства. М. Бакунін та його послідовники вбачали своє завдання у підготовці народу до збройної боротьби проти держави й створенні союзу вільних асоціацій виробників. П. Ткачов провідною силою суспільства вважав революційну інтелігенцію, яка мала створити підпільну організацію, скинути царя й повести народ до соціалізму. Тобто в народництві сформувалися пропагандистська, анархістська й змовницька течії.

Народництво в Україні розвивалося тими ж шляхами, що й по всій Російській імперії, маючи, проте, свої особливості.

Найбільш вдало узагальнює особливості національного руху в Україні другої половини XIX ст. поняття «українське народознавство», яке протягом кількох десятиліть було однією із самоназв демократичних кіл. З огляду на специфіку тодішнього суспільно-політичного буття в Україні існували «українське народолюбство» і «російське народництво» - типологічне близькі, споріднені явища, що діяли самостійно та у взаємозв'язку, мали спільні та осібні риси.

Українське народознавство пройшло у своєму розвитку кілька етапів:

- 1) початковий етап «романтичного» народолюбства** (приблизно з початку XIX ст. до 40- 50-х років XIX ст.);
- 2) «дійове», «реальне народництво»** (60- 80-ті роки XIX ст.);
- 3) «неонародництво»** (з 90-х рр. XIX ст. до лютого 1917 р.);
- 4) «новітнє» народництво.** Доба Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917- 1920 рр.).

Посилення національного руху в західноукраїнських землях

Суспільно-політичний рух у західноукраїнських землях другої половини XIX ст. характеризувався надзвичайною активністю. Під впливом революції 1848 р. пошавилася політична діяльність різних, часто протилежних за своїми переконаннями суспільних сил.

У 60-ті роки XIX ст. внаслідок заборони української мови в Росії посилювався вплив українського письменства у Галичину, що активізувало тут процеси національного самовизначення. Галицьке українство розкололося на москвофільство й народолюбство, що суперничали між собою.

Засновниками й лідерами москвофільства були історик Д. Зубрицький, священники Б. Дідицький, М. Мали-новський, поміщик А. Добрянський. Москвофільство було породжене складними умовами українського національного життя в Австро-Угорщині. Спочатку воно мало відносно прогресивний характер. У ньому поєдналися опір насильницькому ополяченню, втрата ілюзій та надій на австрійський уряд, який підтримував курс на придушення українства в Галичині силами польського шляхетства, аристократизм, що зневірився в можливостях власної нації і шукав опір в етнічно спорідненій державі. Головними засадами москвофілів були ідеї про етнічну тотожність росіян, українців і галицьких русинів, заперечення існування українців як нації, а звідси й права українського народу на державне життя, ствердження необхідності об'єднання всього слов'янського світу під патронатом російського самодержавства як нібито найкращого державного ладу для слов'янських народів.

У другій половині XIX ст. значно розвинулася періодика москвофілів. Вони мали свої організації й товариства: «Народний дом», «Ставропигийский институт во Львові», «Галицько-русская матица», «Общество им. Крачковс-кого». Вони користувалися щедрою фінансовою підтримкою російського самодержавного уряду. У 1881 р. відбувся судовий процес у Галичині, на якому представників москвофільства звинувачували в державній зраді, зносилах з царським урядом на шкоду Австро-Угорщині. Однак вони були виправдані.

Різкої протидії в народі москвофільству спочатку не було, оскільки воно грало на ідеалах соборності України, основна частина якої перебувала у складі Росії. З часом чітко проявилась спрямованість москвофільства на зросійщення Західної України, заперечення політичної та культурної самостійності українського народу, посилювалося його негативне сприйняття в масах. Проти москвофільства активно боролися М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик. До кінця XIX ст. воно сприймалося всіма здоровими силами українства як чуже, вороже явище. Зокрема, І. Франко назвав його духовним збоченням, па-талогічним проявом людського духу.

На протигагу рухові москвофілів на початку 60-х років XIX ст. серед української інтелігенції Галичини виникла течія, яку назвали «народолюбством». Лідерами народолюбців були В. Барвінський, Ю. Романчук, В. Навроцький, О. Огоновський, А. Вахнянин та ін.

Народовці сповідували принципи національного відродження, пропагували народну мову в літературі та школі. Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію «Руська бесіда» (1861), «Просвіту» (1868). Велике значення для розвитку української мови й літератури мало створене в 1873 р. у Львові Літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка. Це був своєрідний прообраз академії наук з історично-філософською, філологічною та математично-природничо-медичною секціями і підсекціями, з виданням наукових «Записок», збірників, часописів, з дійсними і почесним членством. Тривалий час (з 1897 по 1913 рік) - посаду голови Товариства обіймав М. Грушевський.

У 70-ті роки у народознавстві виділилася радикальна течія (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.). У 1885 р. народовці заснували свою політичну організацію - Народну раду. У 90-ті роки на основі народовських організацій були створені чотири політичні партії: Русько-українська радикальна партія (1890), Українська соціал-демократична партія (1899), Національно-демократична партія (1899) та Християнсько-суспільна партія (після 1896 р.).

Започаткування руху за політичну незалежність України

Наприкінці XIX ст. у Західній Україні під впливом радикалізації суспільно-політичного життя активізується політична думка. Член Русько-української радикальної партії Ю. Бачинський у 1895 р. видав знамениту книжку під назвою «ТЛсгаіпа ітгесіепіа» («Україна уярмлена»). В ній автор першим у вітчизняній суспільно-політичній думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі.

Політична самостійність України, вважав Ю. Бачинський, є необхідною умовою її економічного і культурного розвитку. Це була смілива спроба обґрунтувати функції майбутньої держави, яка повинна мати свої фінанси, армію, торгівлю, промисел, здійснювати внутрішню і зовнішню політику.

Ю. Бачинський не вважав створення держави самоціллю, а бачив у ній лише найважливіший засіб для забезпечення можливості вільного культурного розвитку народу. В далекому майбутньому, на його думку, відпаде необхідність в її існуванні. Відповідно асимілюються нації, злившись в один антропологічно-культурний тип. У цьому питанні Ю. Бачинський перебував під впливом класичної схеми марксизму.

Він стверджував, що самостійність України не стосується лише українського народу, а є справою всіх націй, які населяють її етнічну територію, наголошував, що спільний інтерес змусить їх усіх стати українськими патріотами.

Ідеї Ю. Бачинського справили помітний вплив на всіх національне свідомих українців. У 1895 р. під впливом молодих радикалів (Ю. Бачинського, М. Ганкевича, О. Колесси, Є. Левицького, В. Охрімовича) змінила свою програму *Русько-українська радикальна партія*. Висунути нею раніше вимогу перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах було доповнено положенням про державну самостійність України. Проте політичну самостійність українського народу ця партія розглядала як стратегічну мету.

Самостійницьку позицію зайняла і створена у 1899 р. *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*. Її основною метою було досягнення українським народом національного визволення і політичної самостійності, створення вільної держави українського люду, української республіки.

Незалежність України визнавала й *Українська національно-демократична партія*, створена в тому ж 1899 р. Програма цієї партії передбачала завоювання українсько-руським народом культурної, економічної та політичної самостійності, злиття його в монолітний національний організм.

Проблеми державності у програмах українських партій наприкінці XIX ст. певною мірою були нав'язані політичним романтизмом. Проте загалом вони адекватно відображали напрям думок, прагнень передової української інтелігенції.

Отже, у другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях активізується суспільно-політичний рух, в якому злились різні течії, що виражали інтереси й ідеологію різних прошарків населення. Динаміка цього руху найяскравіше проявилась в загостренні протиріч між москвофілами, народовцями та радикалами. Важливу роль у розвитку національної самосвідомості та національного руху як у західних, так і в східних українських землях відіграли народовські періодичні видання, культурно-освітні та наукові товариства, програми й політичні документи перших українських політичних партій.

На політичному обрії України постали нові сили з числа української інтелігенції та молоді, які, відійшовши від культурництва, зосередилися на політичних проблемах українства, стали виразниками державницьких самостійницьких ідей. Багатьом з них згодом випало втілювати їх, обстоювати у жорстокій боротьбі. Це покоління, як і той політичне нестійкий час, І. Франко назвав «Молода Україна».

Висунення ідеалу незалежної Української соборної держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці XIX ст. Це свідчило про завершення процесу формування новітньої державницької ідеології свідомого українства.

Запитання. Завдання

1. Які особливості в господарському, суспільно-політичному житті були домінуючими на українських територіях, що перебували під владою Росії та Австро-Угорщини?
2. До яких наслідків призвела політика Російської імперії щодо злиття культур України й Росії?
3. Що спричинило політизацію національного руху в Україні в середині XIX ст.?
4. Які політичні цілі переслідували члени Кирило-Мефодіївського товариства?
5. Проаналізуйте особливості процесу відродження на західноукраїнських землях в першій половині XIX ст.
6. Яких форм набував процес політизації національного руху в західноукраїнських землях у XIX ст.?
7. З'ясуйте відмінності скасування кріпацтва і проведення реформ у Російській імперії загалом та в Україні зокрема.
8. Як вплинули на політичне життя в Україні громадівський рух та погляди М. Драгоманова?
9. Охарактеризуйте особливості руху за політичну незалежність України наприкінці XIX ст.
10. Що об'єднувало та розмежовувало перші національні політичні партії?

Українські землі на початку XX ст.

Соціально-економічні та політичні чинники національно-визвольного руху

Новий етап структурування українського суспільства

На початку XX ст. в Україні сформувалися великі регіони з особливостями у соціально-економічному та політичному розвитку. На Сході (у Харківській, частині Катеринославської губерній) динамічно розвивалася важка промисловість, що притягувала капітали із Західної Європи, а робочу силу - з усієї Російської імперії. Донбас став центром видобутку вугілля та залізної руди, виплавки чавуну, сталі. У правобережних та деяких лівобережних губерніях (Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Чернігівській) переважало сільськогосподарське виробництво. Південь України (Херсонська, Таврійська, частина Катеринославської губерній) домінував щодо виробництва та експорту зерна. Торгівля, сільськогосподарське, транспортне машинобудування сконцентрувалися в Одесі, Києві, Миколаєві, Олександрівську, Херсоні, Харкові.

У Східній Галичині, разом із збереженням сільськогосподарської структури економіки, активно розвивався видобуток нафти та вугілля. Нафта експортувалась до Німеччини, Австрії. Натомість Буковина та Закарпаття залишались відсталими периферіями Австро-Угорської імперії.

Незважаючи на нерівномірність економічного розвитку українських земель, вони втягувались у загальноєвропейський поділ праці. Посилювались капіталістичні відносини, оновлювалась соціальна структура суспільства. Зростала чисельність пролетаріату, особливо в Донбасі, а також у галузях, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської сировини (цукровій промисловості), серед сільськогосподарських робітників. У великих містах більшість пролетарів-українців опинилася під впливом російської та польської культур. Значна кількість підприємств належали іноземцям або акціонерним товариствам. Це означало, що в українських землях було надто мало головних суб'єктів капіталістичного розвитку - ініціативних підприємців, ділків, комерсантів місцевого походження. Відносно великі групи заможних українців - представників середнього класу, переважно селян-земле-власників, стали з'являтися на Наддніпрянській Україні за столипінської аграрної реформи (1906- 1916).

Згідно з підсумками загальноросійського перепису населення 1897 р. у Наддніпрянській Україні нараховувало 23 млн., в Східній Галичині перепис 1900 р. зафіксував до 3 млн. українців. Проте на провідних ролях були російська або польська еліта. Середні й нижчі верстви міст становили росіяни та євреї. Нижча сільська верства переважно складалася з українців. Загалом у дев'яти українських губерніях українців нараховувалось більше 80%, росіян - 12%. У Східній Галичині українці становили 63% населення, поляки - третину. Дуже низьким був рівень урбанізації українців - 5,5%, тоді як 38% росіян і майже 44% євреїв російської частини України мешкали у містах. У великих містах частка українців коливалась від 6% (Одеса) до 25% (Харків). Лише в середніх та малих містах українців мешкало більше 50% від загальної кількості населення.

На початку XX ст. в Україні тільки-но формувався потенціал для виникнення національної еліти. За переписом 1897 р. у Росії не менше 57 тис. спадкоємних дворян, 50 тис. священників (разом із сім'ями)

визнали рідною мовою українську. Водночас для багатьох з них була характерна подвійна лояльність та ідентичність: Україні й Російській імперії. Тому вони не стали беззастережно, як у Польщі чи Угорщині, на чолі визвольних змагань.

Серед господарських верств міста й села бракувало освічених людей. Єдиною реальною силою українського руху на цьому етапі була світська інтелігенція. У своїй діяльності вона була тісно пов'язана з селянством через земства, судові установи, початкові школи, лікарні, переймалась його вимогами, захищала його інтереси. Напередодні Першої світової війни майже половина активістів українського руху походила з села.

Неоднорідно розвивалося і політичне життя. У західноукраїнських землях, наприклад, діяли крайові законодавчі установи - сейми, з 1867 р. відбувалися вибори до парламентів Австрії та Угорщини, що збагачувало населення досвідом публічної політичної діяльності. У Лівобережній та Південній Україні діяли губернські та повітові земства - органи місцевого самоврядування з обмеженими повноваженнями. Населення Правобережної України до 1911 р. не мало жодних можливостей отримати елементарні навички політичної діяльності. Роздрібненість території України між двома імперіями на окремі регіони, заборони на використання української мови та друкованого слова стримували зростання національної самосвідомості, консервували відмінності у політичній культурі наддніпрянських і галицьких українців.

Політика та національна символіка

Політична культура українців початку ХХ ст. була міцно опертою на традиції козацьких часів. По всіх регіонах в народній свідомості зберігалась пам'ять про козацькі вольності, плекались ідеали свободи, рівності - як політичної, так і економічної, що було передумовою, важливим чинником поступового згуртування українського суспільства. На козацькому політичному ідеалі формувалося розуміння необхідності спільних дій, зусиль для здобуття незалежності. Але в політичній культурі еліти та низів суспільства зберігалась різна політична та історична пам'ять. Перші плекали ідеали Гетьманщини з її автономізмом, структурованою владою; другі - Запорозької Січі з тенденцією до демократизму, великим ухилом до анархічно-індивідуалістичних рис. Новітня політична культура приживалась дуже повільно через роздрібнення української території між різними державами, неоднаковий ступінь розвитку самоврядування в містах та сільській місцевості, на Правобережжі та Лівобережжі, що скріплювало регіоналістичні політичні вподобання, тенденції, які походили з литовсько-польської доби. Брутальний тиск з боку владних інституцій Російської та Австро-Угорської імперій цементував в політичній культурі народних мас недовіру до будь-якої централізованої влади, сприяв поширенню анархічних ідеалів та ідей, що виявилось в роки національно-демократичної революції.

Потужною об'єднуючою силою ставали національні символи. На західноукраїнських землях, а згодом - на Наддніпрянщині в ужиток входив жовто-блакитний прапор, стававши невід'ємним атрибутом приміщень під час зібрань українських громад, втілюючись у народництві українських товариств, установ, громадських об'єднань.

У період найбільшого впливу РСДРП (навесні 1907 р.) в українських губерніях налічувалось понад 18 тис. її членів (9% загальноросійської чисельності), здебільшого серед пролетаріату Києва, Катеринослава, Одеси, Харкова. В організаціях ПСР було до 10 тис. членів (3,3%), ПНС і октябристи мали у своїх лавах по 7- 8 тис. членів (15%). У монархічних організаціях перебувало понад 200 тис. осіб (50% загальноросійської кількості).

Революція 1905- 1907 рр. Загальноросійські політичні партії в Україні

Революція 1905- 1907 рр. суттєво змінила ситуацію в Україні. Розстріл мирної демонстрації робітників у Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. викликав страйки солідарності в Києві, Харкові, Катеринославі, інших губерніях. Але виступи січня- лютого 1905 р. не віщували глобальних змін. Поразки російських військ та флоту від Японії поглибили політичну кризу. Робітничий та селянський рухи, діяльність лібералів набули значних масштабів. В Україні, як і по всій Росії, сформувались численні союзи: інженерів, лікарів, адвокатів, учителів, залізничників, селян тощо, які об'єднались у Союз Союзів. Активізувався земський рух. Навесні та влітку наростала хвиля робітничих страйків. У жовтні Всеросійський загальний політичний страйк спонукав царя видати маніфест, яким було обіцяно демократичні свободи, створення законодавчої Думи.

У жовтні- грудні в 13 містах України, переважно в Донбасі, Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Кременчуці з'явилися нові політичні організації - Ради робітничих депутатів. Не менше чверті професійних спілок Російської імперії, що виникли в 1905- 1907 рр., діяли в містах України. Боротьба українських селян за землю була чи не найгострішою порівняно з іншими регіонами. У грудні 1905 р. відбулись збройні

виступи робітників в Донбасі, Харкові, Олександрівську. В 1906- 1907 рр. страйковий рух робітників почав згасати, але селянський не вщухав й охопив до 70% повітів українських губерній.

Під час революції було скасовано заборони на українське друковане слово. З'явилася українська періодична преса. У політичному вихованні українців виняткову роль відігравала перша на Наддніпрянщині українська щоденна газета «Рада». З Галичини до Києва у 1907 р. було перенесено видання часопису «Літературно-науковий вісник». Ефективним інструментом взаємодії української інтелігенції з селянством та робітництвом стали «Просвіти» в Катеринославі, Чернігові, Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Миколаєві, Мелітополі, на Кубані і навіть на Далекому Сході. Кооперативні організації порушували питання про відкриття бібліотек, видання літератури українською мовою.

Остаточо сформувались політичні обриси, теорія та тактика, масштаби впливу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) та Партії соціалістів-революціонерів (ПСР), що виникли у 1898 та 1902 р. У 1905- 1906 рр. розгорнули діяльність ліберальні партії: конституційно-демократична Партія народної свободи (ПНС), «Союз 17 Октября», монархічні, чорносотенні - «Союз Русского Народа», «Союз Русских людей». Вони мали різний вплив на населення, діяли в певних регіонах, мали відмінності у програмах і тактиці щодо національно-визвольних рухів пригноблених народів. Місцеві партійні організації деяких загальноросійських партій (ПСР, ПНС) в Україні толерантніше ставились до українського руху, ніж їх центральні проводи.

РСДРП, ПНС, «Союз 17 Октября» діяли переважно у великих містах Центральної та Східної України, на Півдні. ПСР, монархічні організації впливовішими були у сільській місцевості. Соціалістичні партії - РСДРП та ПСР - виступали за право націй на самовизначення, але на передньому плані у їх програмах були соціальні проблеми. ПНС домагалась перетворення Росії на конституційну монархію, визнавала право на територіальну автономію тільки за Фінляндією і Польщею. Октябристи і монархісти захищали єдність і неподільність імперії, відкидали думку про існування окремого українського народу.

Виникнення українських політичних партій. Розвиток української політичної думки Соціалістична течія в українському русі

Особливості політичного становища та соціально-економічного розвитку українських земель обумовили специфіку формування й діяльності українських політичних партій, їх утворення збігалось у часі з формуванням української політичної еліти загалом. Першими виникли партії соціалістичного спрямування. Тривалий час вони домінували кількісно.

У жовтні 1890 р. у Львові І. Франко, Н. Левицький, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький створили *Русько-українську радикальну партію (РУРП)* - першу політичну організацію європейського типу з програмою, реєстрованим членством. Програма партії орієнтувалась на ідеї етичного й наукового соціалізму, вимагала демократичних свобод, передачі селянським громадам землі, заборони її поділу, сприяння дрібному кредитуванню. Програмою-максимум партія вважала «переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних». У програмі зазначалося, що «розвій народних мас можливий тільки на національних справах», містився заклик боротися за «піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього руско-українського народу».

Починаючи з 1891 р., партія керувала вічевим рухом. У 1894 р. провела масове крайове віче, на якому лунали вимоги політичних свобод, запровадження української мови у діловодство органів влади, припинення конфіскації прогресивних видань, скасування податків на пресу.

У вересні 1899 р. лівими радикалами і представниками невеликих соціал-демократичних організацій, що виникли в 90-ті роки, була створена *Українська соціал-демократична партія (УСДП)* як складова частина австрійської соціал-демократичної партії, її лідери - М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський, В. Охримович, орієнтувалися на теоретичні засади західноєвропейської соціал-демократії, легальні парламентські засоби досягнення мети. Українські соціал-демократи намагалися поєднати вирішення соціальних проблем з національними прагненнями українців: «ми змагаємо до того, щоби цілий народ український виборов собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль - вільна держава українського люду, українська республіка». Партія брала участь у масовому селянському русі в Галичині в червні- серпні 1902 р., коли страйкувало понад 100 тис. селян. У результаті було підписано договір з поміщиками про поліпшення умов оплати праці.

Українські політичні партії на Наддніпрянщині створювались за відсутності політичних свобод, нелегально. На початку 1900 р. у Харкові виникла перша в Росії українська політична партія - *Революційна українська партія (РУП)*. її засновниками були Д. Антонович, М. Русов, Б. Камінський, М. Міхновський, Л. Мацієвич, Б. Мартос, Б. Матюшенко. РУП мала місцеві організації - вільні громади - у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Львові. До 1902 р. кредо партії виражала брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», видана в 1900 р. РУП проводила масштабну видавничу і культурно-просвітницьку

роботу: друкувала за кордоном, транспортувала на Наддніпрянщину і розповсюджувала брошури, авторами яких були члени партії, а також відомі європейські соціалісти К. Каутський, В. Лібкнехт, А. Бебель. У 1902-1905 рр. видавала кілька друкованих органів, найпомітнішими серед яких були часопис «Гасло» та газета «Селянин». Усі вони були розраховані на селян, сільськогосподарських робітників, ремісників. Разом із загальноросійськими політичними партіями РУП організувала й спрямовувала селянський рух у Харківській і Полтавській губерніях у 1902 р.

У 1903 р. київська вільна громада РУПу запропонувала для обговорення «Нарис програми» партії, в якому було висунуто вимогу повної автономії України у «внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населяючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, яко законодавчими зборами і яко вищою заступничою політичною інституцією країни». У партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення, яка не припинялася протягом усього часу існування українських соціал-демократичних організацій. Особливо загострилася вона в 1904-1905 рр. На сторінках журналу «Праця» Д. Антонович у статті «Неіснуюче питання» висловився про те, що дискутувати стосовно національного питання зайве, оскільки поняття «нація» вигадала буржуазія. М. Меленевський, П. Тучапський доводили, що висунення українським робітничим класом самостійних вимог є шкідливим, ускладнить формування централізованої робітничої партії в масштабах всієї Російської імперії. М. Порш стверджував, що «національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія».

У січні 1905 р. частина діячів партії на чолі з М. Меленевським заснувала *Українську соціал-демократичну спілку* («Спілка»), що увійшла до складу РСДРП на засадах автономної організації. Планувалось перетворити її на організацію для роботи серед селян усюї Росії під прапором РСДРП. У статуті організації, затвердженому в роки першої російської революції, зазначалось: «Спілка» займається організацією пролетаріату, що говорить українською мовою у місцевостях, де немає комітетів РСДРП, її громади являються самостійними організаціями». Програма «Спілки» орієнтувалась на програму РСДРП.

У грудні 1905 р. відбувся другий з'їзд РУПу, який започаткував діяльність *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Її лідери - М. Порш, Д. Антонович, С. Петлюра, М. Ткаченко, В. Винниченко, взявши за основу Ерфрутську програму німецької соціал-демократії, головними цілями програми УСДРП визначили встановлення в Росії демократичної республіки й «автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України». Сейм повинен займатися земельними питаннями та народною освітою. Партія виступала за право кожної нації на культурне й політичне самовизначення, боротьбу «проти націоналістичних напрямів в кожній нації», створення відповідної кількості шкіл для кожної нації на території України пропорційно національному складу населення. Водночас наголошувалось, що УСДРП визнає Україну тільки в етнографічних кордонах.

У наступні роки УСДРП і «Спілка», маючи в своїх рядах 3 тис. і 10 тис. членів відповідно, вели активну роботу серед пролетаріату й селянства України. Обидві організації, будучи інтернаціональними за своїм складом, співробітничали з загальноросійськими політичними партіями, організаціями єврейських, польських робітників в Україні. У 1906-1907 рр. вони боролися за місця у Державній Думі. До II Думи від «Спілки» було обрано 6 депутатів. Це викликало посилені репресії, арешти активістів організації, погроми друкарень. У 1907 р. відбувся судовий процес над українськими соціал-демократами. Для дискредитації українського національно-визвольного руху використовувались створені охранкою «протоколи сіонських мудреців», у яких рух пригноблених народів Росії трактувався як «жидо-масонська змова».

Поразка революції негативно відбилась на діяльності усіх політичних партій Російської імперії, в тому числі й українських. Вони перестали бути масовими, їх керівні центри, друковані органи змушені були емігрувати. Пожвавлення і поновлення їх діяльності в Росії сталося у 1911-1912 рр., але це піднесення національної боротьби було перервано Першою світовою війною.

Національно-революційна течія

На правому фланзі українського національно-визвольного руху знаходилась створена у 1902 р. з ініціативи М. Міхновського (1873-1924) *Українська народна партія* (УНП). Її лідери вийшли з РУПу, не погоджуючись з програмними настановами щодо пріоритетності соціального визволення й автономії України у складі Росії. Вони виступали за повну національну незалежність України. Керівниками партії також були М. і С. Шемети, О. і С. Макаренки, О. Степаненко та ін.

Програмні орієнтири УНП спочатку визначала робота М. Міхновського «Самостійна Україна». Спираючись на досягнення історичної та правової науки початку ХХ ст., він рішуче відкидав аргументи противників незалежності України: говорити, «ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, є тільки впливом нещасття й незнання ані історії, ані права». Нагадавши пункти Переяславських статей, М. Міхновський робить висновок, що це був договір двох рівних сторін, двох

держав, які, залишаючись «цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей». Московські царі, а потім і російські імператори порушили Переяславський договір. Цей факт сам по собі спростовує поширювану прихильниками царату тезу про існування єдиного російського народу, братерство українців і великоросів.

Для поступального розвитку України потрібна власна держава, здатна акумулювати матеріальні й культурні ресурси на користь нації. На думку М. Міхновського, лідером національного визволення може стати тільки українська інтелігенція, нове покоління якої виходить на арену політичної боротьби.

У 1902- 1904 рр. він написав програмні роботи у яких було конкретизовано ідею всеукраїнської революції, суб'єктами якої повинні стати українські робітники й хлібороби. Було висловлено мінімальні вимоги щодо термінового поліпшення економічного стану експлуатованих верств українського суспільства у російській імперії, запровадження місцевої атономії в адміністративному житті, судовій, релігійній, просвітницькій справах. Головна мета - створення самостійної української держави, що забезпечить соціальні перетворення у соціалістичному напрямі.

УНП не стала масовою загальноукраїнською організацією. Центром її діяльності був Харків. Члени організації брали участь у Харківському «Обществе распространения в народе грамотности», заснували «Третє харківське товариство взаємного кредиту» (1909- 1914). У 1903 р. була створена бойова організація партії - «Оборона України», яка мала оголосити у вирішальний час загальноукраїнське повстання. М. Міхновський видавав у Харкові часописи «Слобожанщина» та «Сніп» (1906, 1912).

Українські ліберали: програма, тактика

На відміну від соціалістичного крила українського національно-визвольного руху ліберали в організаційному плані не були настільки роз'єднаними. У Західній Україні це крило уособлювала *Українська національно-демократична партія (УНДП)*, яка в Галичині була найвпливовішою партією.

УНДП виникла в 1899 р. Ідейно та організаційно була підготовлена сорокарічною діяльністю народовців - течії української політичної думки, що орієнтувалася на створення самостійної Української держави. До партії належали багато представників радикалів, незгодних з соціалістичними пріоритетами своїх лідерів.

Програма партії містила вимоги демократизації політичного життя в Австро-Угорщині з використанням легальних парламентських засобів; рівноправ'я українського й польського населення в Галичині; пропозиції щодо поділу Галичини на українську (східну) і польську (західну) частини, приєднання Північної Буковини до Східної Галичини та утворення українського Коронного краю; запровадження прогресивного податку, захисту інтересів селян (викупу великих земельних володінь і наділення селян землею).

У спеціальній резолюції про Наддніпрянську Україну партія зазначала: «Будемо підтримувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютистичної російської держави в конституційно-фе-дералістичну, оперту на автономії національностей». Керівний орган партії - Народний Комітет, який очолив Юліан Романчук.

Активно працювали в партії М. Грушевський, І. Франко, О. Барвінський, Є. Левицький, В. Охримович.

У Наддніпрянській Україні виникнення ліберальної партії також спиралося на майже сорокарічний досвід руху «громад» - культурно-просвітних об'єднань представників свідомої української інтелігенції. У 1897 р. на з'їзді «громад» у Києві була заснована «Загальноукраїнська Безпартійна Демократична Організація». Восени 1904 р. вона перетворилась в *Українську демократичну партію (УДП)*. Керували нею О. Лотоцький, Є. Тимчен-ко, В. Чеховський, Є. Чикаленко. Паралельно з УДП С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, Ф. Матушевський створили *Українську радикальну партію (УРП)*.

Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об'єднались в єдину *Українську демократично-радикальну партію (УДРП)*. Програма окреслювала конкретні напрями політичної реформи в Росії: дотримання загальнолюдських прав, розподіл влади між загальнодержавним парламентом і краєвими сеймами. Перший має стежити за дотриманням прав громадянина та нації у всій державі, керувати зносинами з іншими країнами, зовнішньою торгівлею, митною службою, армією, питаннями війни та миру, фінансами для загальнодержавних справ. Усіма іншими справами в Україні має відати Українська Виборна Народна Рада (сейм), що розробляє красву конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. На відміну від українських соціалістичних партій, УДРП обійшла стороною питання взаємодій з іншими націями, які жили в Україні. В економічній сфері, зокрема в аграрній галузі, її вимоги були близькі до вимог ПНС: усі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні землі повинні стати краєвим земельним фондом під порядкуванням самоврядних громад чи округ, та який використовувався б для потреб хліборобів; землі приватних власників, які не обробляються власною працею, повинні бути

примусово викуплені за державні кошти. Не визнаючи монархії, УДРП орієнтувалася на республіканський устрій.

Після поразки першої російської революції УДРП припинила своє існування. Українські ліберали в вересні 1908 р. створили *Товариство українських поступовців (ТУП)* з метою об'єднання українських політичних сил у блок на міжпартійній основі.

Спроби організованої політичної боротьби українців викликали розгубленість й опір чорносотенців. Один з їх київських лідерів Савенко писав у газеті «Киевлянин»: «український рух розвивається і знаходить між інтелігенції і напівінтелігенції більше і більше прихильників. Необхідно визнати, що ми проспали українофільський рух. Замість того, щоб боротися з ним, ми підсміювались над хо-хломанством. Тепер українофільство зросло так, що з ним вже необхідно рахуватись і боротися».

У передвоєнний період поживалася полеміка між різними політичними силами Росії, в якій брали участь українські ліберали. Одним з найпомітніших серед них був С. Єфремов, чий статті, фейлетони, замітки з політичних та літературних питань систематично з'являлись у газеті «Рада», інших виданнях.

У центрі уваги публіцистики С. Єфремова - об'єктивне оцінювання українського руху після поразки революції 1905- 1907 рр., питання його тактики. Оскільки, на думку Єфремова, український рух повернувся на стадію «дрібногo гуртківства», знову постало завдання поступового перетворення його на політичну силу, здатну працювати з українськими масами. Активно полемізував він з чорносотенцями, лідерами російських кадетів (П. Струве). У його міркуваннях домінувала теза, що «не слід поступатись перед будь-якими своїми національними домаганнями або занадто великі надії покладати на когось, окрім самих себе». Більшість українських діячів усвідомили необхідність самостійної тривалої і копіткої політичної роботи з масами, яка мала дати наслідки тільки через певний час.

Українські фракції в парламентах Росії та Австрії Умови парламентської діяльності українців

У ХХ ст. відкрились нові можливості для вирішення українського національного питання шляхом реформ. У Росії в 1906 р. була скликана Державна дума, в Австро-Угорщині у 1907 р. запроваджено загальне виборче право. У чотирьох скликаннях російської Думи, парламенті Австрії українське питання було одним з головних.

Особливості боротьби українських національно-визвольних сил на парламентській арені були зумовлені трьома чинниками:

1. *Несправедливими виборчими системами, що існували в обох імперіях.* Вибори не були рівними, прямими, з безпосередньою подачею голосів. Для селян і робітників вони були триступневими (вибори уповноважених, виборщиків, депутатів), для мешканців міст, землевласників - двоступневими. У результаті один голос поміщика прирівнювався до 3 голосів буржуа, 15 - селян, 45 - робітників. Після розпуску II Думи у 1907 р. було прийнято новий виборчий закон, згідно з яким один голос поміщика вже дорівнював 4 голосам представників буржуазії, 68 - середніх верств міста, 260 - селян, 543 - робітників.

Запровадження загального виборчого права в Австро-Угорщині супроводжувалось створенням в Галичині надто великих сільських виборчих округів, в яких 30- 40 тис. виборців повинні були тричі з'являтися на виборчі ділянки. За таких умов навіть двомандатність округів обмежувала можливості селян порозумітись та зорганізуватись, надавала перевагу місцевим освіченим верствам населення (полякам), сприяла зловживанням адміністрації. Крім того, існували привілейовані міські округи, де 1- 2 тис. виборців обирали посла (депутата) відразу. Це породжувало абсентеїзм виборців, ускладнювало дії українських партій.

2. *Участь у парламенті не тільки відкривала можливості демократичного вирішення національного питання, але й сковувала політичні сили українців.* Сповідання парламентського шляху вирішення власних проблем означало визнання існуючого стану справ, легітимності влади та імперських порядків, лояльності до них. Наприклад, українці, які перебували під владою Росії, мали визнавати дії російської держави, спрямовані проти Австро-Угорщини - конкурента на міжнародній арені, передусім на Балканах, вступаючи у протистояння зі своїми закордонними братами. Так само мали чинити й українці, які перебували під Австро-Угорщиною. Будь-який виступ проти уряду трактувався як державна зрада з відповідними політичними і поліцейськими наслідками.

3. *Розбіжністю у поглядах українських політичних сил з програмних і тактичних питань.* В Австро-Угорщині існувала ворожа до українського національно-визвольного руху «москвофільська» течія, в Росії - прошарок чорносотенців українського походження.

Українські суспільно-політичні рухи в Росії та Австро-Угорщині мали суттєві відмінності. Оскільки українці в Росії перебували на становищі іноземців, їх союзниками були представники всіх поневолених націй. Крім того, існувало підґрунтя для спільних акцій із загальноімперськими партіями щодо

демократизації суспільства. Специфічним моментом була етнічна та конфесійна спорідненість з панівною нацією, приблизно однаковий рівень економічного розвитку. В Австро-Угорщині інші національні рухи (слов'янських народів) мали вже певні політичні здобутки. Для поляків, приміром, співпраця з українцями означала обмеження власних прав, привілеїв. За економічним розвитком, культурним рівнем, конфесійною приналежністю українці Австро-Угорщини теж істотно відрізнялись від усіх інших народів імперії. Тому українські політики часто співпрацювали з урядом, німецькою фракцією в парламенті.

У парламентській тактиці українці намагалися забезпечити співвідношення між вирішенням перспективних питань, досягненням стратегічної мети (автономії, незалежності) і владнанням поточних, буденних справ. Тому вони мусили вибирати відповідні методи боротьби - від принципової безкомпромісної позиції щодо дій урядів, конкуруючих політичних сил до прийняття правила парламентської «гри», не гребуючи таємними угодами, закулісними змовами, тимчасовими коаліціями з противниками.

Українські фракції та українське питання в Державних думах Російської імперії

Український національний рух досяг суттєвих успіхів на виборах до I та II Державних дум Росії. Так, із 102 депутатів, яких обирали від українських губерній, в I Думу пройшли до 40, а в II Думу - більше 40 свідомих захисників українських інтересів. враховуючи політичну недосвідченість українських політичних лідерів, неможливість відкрито висувати кандидатів від своїх політичних партій, це, безумовно, був успіх.

Українські ліберали співробітничали з місцевими організаціями партії кадетів на виборах до I і II Державних дум. Діяв виборчий блок УДРП і ПНС у Києві, Одесі, Полтаві. В деяких містах (Чернігові) українські депутати пройшли як члени ПНС. Там, де угоди не було досягнуто, перемагали праві.

Зі свого боку лідери українських кадетів в агітаційній боротьбі використовували «українське питання» там, де українські партії були слабкі. Під час виборів до I Думи харківська організація ПНС пропагувала позитивний досвід української автономії у складі Росії XVII ст. З метою поступової підготовки громадської думки в зросійщеному місті до сприйняття цих ідей на шпальтах російськомовної газети «Южний край» систематично друкувались матеріали з історії та культури України, в тому числі українською мовою. Професор Харківського університету, один з лідерів міської філії ПНС М. Сумцов підготував у 1906 р. проект запровадження українознавчих дисциплін в університеті, який був надрукований для громадського обговорювання, та започаткував читання лекцій українською мовою.

Загалом склад депутатів від України у Думах був прогресивно-демократичний, опозиційний до царського уряду. Діяли українські думські громади (фракції), що розробляли загальні вимоги українців. Вони видавали в 1906 р. журнал «Украинский Вестник», а в 1907 р. газету «Рідна справа», в яких друкували виступи членів фракції, проекти документів, заяви лідерів.

До української фракції I Думи входили 44 депутати. Крім депутатів, які репрезентували український рух, багато членів Думи від інших партій увійшли у фракцію, визнаючи необхідність вирішення українських питань. Фракція була позапартійною організацією прогресивно-демократичного напрямку. Членство у ній не заважало депутатам у загальнополітичних питаннях взаємодіяти з фракціями кадетів, трудовиків. Водночас всі вони були зобов'язані у національних питаннях діяти згідно з духом української парламентської групи.

У складі української фракції II Думи було 47 осіб. Під час роботи Думи було прийнято рішення про вихід членів української фракції з усіх інших думських партійних об'єднань. Передчасний розпуск II Думи перервав процес формування української фракції.

Робота фракції будувалася на принципах західноєвропейських парламентів. Так, у 1906 р. була створена група експертів з різних проблем, яку очолював М. Грушевський. Він розробив план національно-територіальної децентралізації Російської імперії, згідно з яким передбачалось утворити загальнодержавний парламент і територіальні сейми. До парламенту вибори мали бути непрямыми, щоб уникнути великої його чисельності при утворенні маленьких виборчих округів і нерепрезентативності малих націй у великих округах. Територіальні сейми мали займатися справами культури, місцевої адміністрації, призначенням суддів. Четверть місць у них передбачалася для інтелігенції.

Фракція працювала над законопроектами про сільськогосподарських робітників, національні права, мову викладання у школах українських губерній. Активно виступала вона з аграрного питання. Засудила позицію уряду щодо єврейських погромів, розстріли сільськогосподарських робітників у Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Короткий термін існування I Думи не дав змоги фракції внести підготовлені законопроекти на її розгляд.

У II Думі українська фракція виступила з декларацією, створеною на базі програми УДРП. Поряд з загальнодемократичними вимогами свободи слова, друку, амністії політичним в'язням тощо проголошувалася необхідність надання автономії Україні, українізації шкільної освіти.

У III і IV Думах українських фракцій не було. Причиною цього став антидемократичний виборчий закон, прийнятий урядом П. Столипіна, репресивна політика центральної та місцевої адміністрації щодо всіх демократичних, національних партій, тиск на виборців під час голосування.

На засіданнях III і IV Дум обговорювалися питання про українську мову і виділення Холмщини в окрему російську губернію. В III Думу за підписом 37 депутатів було подано законопроект про запровадження української мови у початковій школі паралельно з російською, видання підручників та книжок з урахуванням українських умов, використання української мови в сільських судах. Проте ці скромні вимоги не були прийняті. Українську мову не дозволили вивчати в початковій школі, хоч іншим народам - полякам, латишам, литовцям, естонцям, татарам, євреям - було дозволено мати такі школи. У лютому 1914 р. у доповіді міністру внутрішніх справ полтавський губернатор рекомендував залучати в українських губерніях на посади вчителів, інспекторів, ректорів, священників тільки великоросів; звільняти з посади усякого вчителя, який виявляє прихильність до українського; субсидувати газети в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі для боротьби проти українців; викорінювати використання назв «Україна», «український», доводити, що «Україна» - це просто окраїна держави в минулі часи тощо.

Для посилення антипольської та антиукраїнської політики III Дума прийняла закон про виділення Холмщини. Ним передбачалось територію з українським населенням відокремити в губернію. На думку авторів проекту, цей крок підривав польський вплив і полегшував асиміляторську політику російського уряду щодо українців.

Українські фракції в австрійському парламенті та Галицькому сеймі

Наприкінці XIX - на початку XX ст. українців в парламенті Австрії та сеймі Галичини налічувалось одиниці. Австро-угорський уряд усіма засобами нацьковував в Галичині поляків на українців, надаючи їм перевагу через використання політики цензів на виборах, призначаючи посадових осіб, неприхильних до українства, забороняючи відкриття українського університету та ін.

Після виборів 1907 р. у парламенті Австрії кількість депутатів-українців зросла майже в десятеро порівняно з 1897 р. Українці здобули 27 мандатів, з яких 17 належали національно-демократичній партії, 3 - радикалам, 2 - соціал-демократам, 5 москвофілам. П'ять українських депутатів були обрані від Буковини. У 1910 р. Ю. Романчук був обраний віце-президентом палати послів австрійського парламенту. Парламентський клуб (фракція українців), керований УНДП як провідною парламентською партією, зосередив увагу на українізації освіти, відкритті українського університету у Львові, адміністративному поділі Галичини на українську і польську частини, створенні українського Коронного краю, реформі виборчого закону до Галицького сейму.

Українська фракція підтримувала уряд або дотримувалась нейтралітету в питаннях, пов'язаних з фінансуванням військових витрат, торговельною політикою, анексією Боснії. Лідери фракції розраховували, що уряд в обмін на лояльність сприятиме реформі виборчого права у галицький сейм, обмежить свавілля і зловживання контрольованої польськими силами місцевої адміністрації, збільшить асигнування на українську освіту, але ці сподівання були марними. Тиск під час виборів у Галицький крайовий сейм у січні 1908 р., антиукраїнська кампанія, розгорнута поляками, призвели до того, що українці програли місцеві вибори й опинилися у дуже скрутному становищі. У сейм потрапили 12 народовців і 8 москвофілів.

У напруженій боротьбі методом спроб та помилок українські політики здобували парламентський досвід. Діяльність парламентської та сеймової фракцій викликала дискусію в УНДП щодо координації дій між проводом партії та депутатами, можливості критикувати дії фракцій у партійному органі «Діло». Так, сеймовій фракції у 1908 р. було заборонено брати участь у переговорах, укладати союзи з поляками щодо принципових питань, оскільки такі дії дискредитували б політику УНДП.

Реальну допомогу парламентській діяльності надавав М. Грушевський. У своїх статтях він аналізував досягнення і прорахунки українських парламентарів, стверджував, що романтичний період сподівань на негайні зміни від діяльності фракції минув, а наступив новий етап: тверезої політики, в якій необхідно враховувати попередній досвід, перейти до реалізації принципової політичної лінії, розширити контроль громадськості за діями обранців.

З 1909 по 1913 рік у Галицькому сеймі українські делегати неодноразово вдавались до практики «голосної обструкції», унеможливаючи обговорення і прийняття рішень під час розгляду ключових бюджетних питань. У 1910 р. питання про поділ Галичини на дві частини розглядала Державна Рада у Відні. Східною Галичиною прокотилась хвиля масових віч. На виборах до сейму в червні 1913 р. українці здобули 31 місце. В січні 1914 р. було запроваджено загальне виборче право до сейму, надано можливості українцям обирати своїх представників до сеймових комітетів і крайових установ. У новому сеймі мало

бути 228 місць, з яких 62 віддавалось українцям. Усе це свідчило про зародження елементів політичної автономії українців у Галичині. Перша світова війна перервала ці реформи.

У роки війни українці опинилися по обидва боки лінії фронту. Не було єдності й у діяч українських політиків. Наприклад, у перші дні війни С. Петлюра виступив з дуже неоднозначною статтею-відозвою «Україна і українці», в якій переконував, що виконанням обов'язку перед Російською державою українці заслужать розв'язання їх політичних проблем. Виданий у Львові Маніфест Головної Української Ради проголошував необхідність підтримати у війні Австро-Угорщину та її союзників. Подібну відозву видав Союз українських парламентських і сеймових депутатів.

Наддніпрянці, які опинилися в цей час у Львові (Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Залізняк та ін.) створили Союз визволення України для роботи серед полонених австрійською армією українців. Політичні перспективи українського народу він убачав у воєнній поразці Росії. Майбутня українська держава уявлялася йому конституційною монархією, в якій утвердилися б демократичний лад, невід'ємні свободи громадян. Вбачаючи свою місію у представництві інтересів «Великої України», Союз налагодив контакти з воюючими проти Росії нейтральними країнами для інформування їх про українські проблеми.

На початку ХХ ст. стались подальші зрушення в політичному житті України, вирішальну роль у якому продовжувала відігравати інтелігенція. У її середовищі постійно збільшувалась частка вихідців з народу, передусім селянства. Українська інтелігенція, будучи тісно пов'язаною з життям села, малого і середнього міста, виражала притаманні їм політичні стереотипи. Багатьох українських інтелігентів, які мешкали на підневільних Росії територіях, характеризувала так звана подвійна лояльність: до України та Росії.

У цей час в Україні виникла система політичних партій соціалістичного, ліберального та національно-революційного спрямування. Вони спирались на масову легальну пресу, яка після 1905 р. стала доступною в обох частинах України, кооперативний рух, мережу «Просвіт». Виняткове значення мала діяльність парламентських фракцій у законодавчих органах Росії та Австрії.

На Західноукраїнських землях провідну роль серед партій відігравали ліберали, діяльність яких була легальною. У Наддніпрянській Україні чисельна перевага була на боці соціал-демократів, політична ідеологія та ментальність яких більше відповідали умовам нелегального існування. Проте в програмах усіх політичних партій основними були вимоги соціальної справедливості. На відміну від попереднього етапу, коли виробленням теоретичних засад національно-визвольного руху займались окремі інтелектуали, на початку ХХ ст. до політичних дискусій залучились політики другого ешелону - функціонери та керівники центральних і місцевих осередків партій. Політична думка була представлена в проектах програм та програмних документах цих організацій. Теоретичні дискусії про співвідношення між культурництвом і політикою перейшли в площину вибору політичних пріоритетів - національне чи соціальне визволення, автономія чи незалежність, стратегія і тактика боротьби, пошуки союзників. Формування українських національних партій та вибір оптимального політичного курсу були перервані Першою світовою війною і поновилися лише після 1917 р.

Запитання. Завдання

1. За яких міжнародних та внутрішніх обставин відбувався розвиток українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст.?
2. Які чинники впливали на формування української національної еліти на початку ХХ ст.?
3. Як вплинула перша російська революція 1905- 1907 рр. на розвиток політичного руху в Україні?
4. Поміркуйте над тим, які відмінності мав процес виникнення українських політичних партій у Наддніпрянській та Західній Україні.
5. Які особливості програмної і політичної діяльності українських соціал-демократів, лібералів та націонал-революціонерів?
6. Охарактеризуйте особливості національної ідеї в програмах українських політичних партій цього періоду.
7. Порівняйте умови парламентської діяльності українських фракцій в Державних думах Росії та Австрійському парламенті.
8. Якими були наслідки політичної діяльності українських фракцій в представницьких органах Російської та Австро-Угорської імперії?